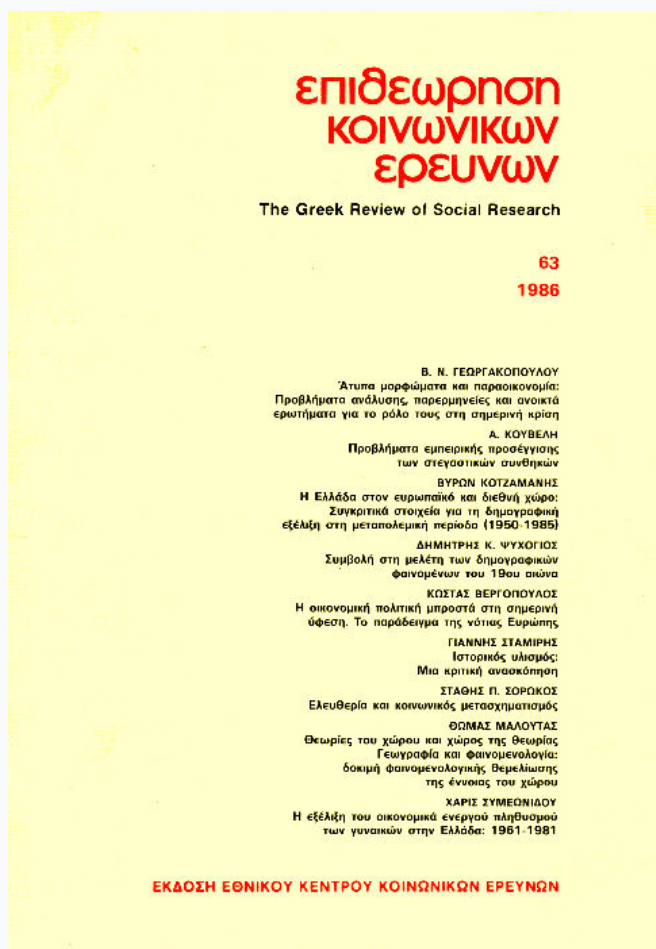


The Greek Review of Social Research

Vol 63 (1986)

63



Η οικονομική πολιτική μπροστά στη σημερινή
ύφεση: το παράδειγμα της Νότιας Ευρώπης

Κώστας Βεργόπουλος

doi: [10.12681/grsr.763](https://doi.org/10.12681/grsr.763)

Copyright © 1986, Κώστας Βεργόπουλος



This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Βεργόπουλος Κ. (1986). Η οικονομική πολιτική μπροστά στη σημερινή ύφεση: το παράδειγμα της Νότιας Ευρώπης. *The Greek Review of Social Research*, 63, 201–255. <https://doi.org/10.12681/grsr.763>

Κώστας Βεργόπουλος

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΜΠΡΟΣΤΑ
ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΥΦΕΣΗ

Το παράδειγμα της Νότιας Ευρώπης

I. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Άραγε η μεσογειακή Ευρώπη θα πάψει κάποτε να εμφανίζεται σαν μια «ιδιόρρυθμη περίπτωση» μέσα στον ευρύτερο ευρωπαϊκό οικονομικό και κοινωνικό χώρο;

Μια σύντομη αναδρομή στο παρελθόν θα ήταν ασφαλώς αρκετή για να δείξει χωρίς δυσκολία ότι εξακολουθούν μέχρι σήμερα να επιβιώνουν πλήθος από «ιδιαιτερότητες» στο νότιο τμήμα της Ευρώπης.

Ήδη από το τέλος της δεκαετίας του '50, οι τρεις χώρες του ευρωπαϊκού νότου —συγκεκριμένα η Ισπανία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία— μόλις εξέρχονται από τα καθιερωμένα παραδοσιακά σχήματα της κλειστής οικονομίας, του προστατευτισμού, του παροικιϊώδους μεσογειακού πατερναλισμού. Όμως, η ιστορική εμπειρία έχει επανειλημμένα δείξει ότι η παρατεταμένη αναδίπλωση μιας κοινωνίας γύρω απ' τον εαυτό της οδηγεί αφεύκτως σ' ένα συντηρητισμό, ικανό να συγκαλύψει όχι μόνο καταστάσεις ανάγκης και αδυναμιών, αλλ' επίσης κρυμμένα ισχυρά συμφέροντα. Υπό την ειδυλλιακή και εφησυχαστική έννοια των «μεσογειακών κοινωνιών» λειτούργησαν παραδοσιακά ιδιόρρυθμα κοινωνικά συστήματα που συντηρούσαν όχι μόνο τη δηλωμένη διάσταση της κοινωνικής ανεπάρκειας και της δυσπραγίας, αλλ' επίσης την ανομολόγητη διάσταση των προνομίων, των οικονομικών και κοινωνικών αποκλεισμών, της ανυπέρβλητης δυσκαμψίας όσον αφορά την κινητικότητα στο χώρο της κοινωνικής και πολιτικής εξουσίας.

Το προοδευτικό άνοιγμα των μεσογειακών οικονομιών στον σύγχρονο κόσμο χρονολογείται μόλις από τις αρχές της δεκαετίας του '60 και αποτέλεσε χωρίς αμφιβολία ένα σημαντικό πρώτο βήμα στην πορεία για την *εξομάλυνση* του νοτιοευρωπαϊκού οικονομικού και κοινωνικού χώρου. Η οικονομι-

κή φιλελευθεροποίηση, με την ενίσχυση της δυναμικής της αγοράς, ορίστηκε ως ο στόχος μιας μακροχρόνιας διαδικασίας: το διακυβευόμενο ζήτημα, σέ αυτή την ιστορική φάση, ήταν η εξάλειψη κάθε μορφής *δυσκαμψίας* που είχε κληροδοτηθεί από το «βεβαρημένο» παρελθόν, από την κοινωνική «αγκύλωση», από τους κοινωνικούς και πολιτικούς αυταρχισμούς, από το σύστημα των οικονομικών προνομίων, συγκαλυπτόμενο από τους ποικίλους προστατευτισμούς.

Παρά την ένταση που ακολούθησε στις κινήσεις εργασίας, κεφαλαίων και τουριστικών εισοδημάτων, δεν εξέλιπε ολοσχερώς η παραδοσιακή δυσκινησία των τριών μεσογειακών κοινωνιών. Συνειδητοποιήθηκε, όμως, επίτελους ότι το άνοιγμα αυτών των οικονομιών έθετε με τη σειρά του το πρόβλημα του *αυταρχισμού της πολιτικής εξουσίας*.

Στα τέλη της δεκαετίας του '60, η άνθηση των ποικίλων «οικονομικών θαυμάτων» στις μεσογειακές όχθες της Ευρώπης, με την ουσιαστική ένταξη στην ευρωπαϊκή δυναμική, οδήγησε τους Ευρωπαίους ν' ανακαλύψουν κατάπληκτοι ένα πλήθος από ανεπίλυτα προβλήματα που διαιωνίζονταν με την επιβίωση των αυταρχικών δομών εξουσίας και κοινωνίας στην ευρωπαϊκή αυτή περιοχή. Διαμορφώθηκε, έτσι, η νέα αντίληψη ότι, τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη νοτιοευρωπαϊκή περίπτωση, η τόσον αναμενόμενη οικονομική εξομάλυνση προϋποθέτει αναπόδραστα την προγενέστερη πολιτική εξομάλυνση. Έγινε δεκτό ότι, σε τελευταία ανάλυση, οι διαιωνιζόμενες οικονομικές *δυσκαμψίες* προέρχονταν κατά μεγάλο μέρος από την επιβίωση των πολιτικών και θεσμικών *δυσκαμψιών*.

Η ευρωπαϊκή οικονομική ύφεση, που εμφανίστηκε από τις αρχές των ετών '70, κατέληξε στο να επιταχύνει την αποσύνθεση και την κατάρρευση των αυταρχικών καθεστώτων στη νότια πλευρά της Ευρώπης. Η Πορτογαλία και η Ελλάδα στα 1974, η Ισπανία αμέσως μετά, εισήλθαν στο δρόμο του πλουραλισμού και της δημοκρατικής ευκαμψίας, όσον αφορά τις μορφές της οικονομικής διοργάνωσης και την άσκηση της πολιτικής εξουσίας. Ένας νέος σταθμός πραγματοποιήθηκε έτσι στην πορεία προς τη γενικότερη νοτιοευρωπαϊκή εξομάλυνση. Στην εύκαμπτη και αυθορμήτως προσαρμοζόμενη οικονομία της αγοράς, θα πρέπει ν' αντιστοιχούν και εξίσου εύκαμπτες και αυθορμήτως προσαρμοζόμενες δημοκρατικές πολιτικές μορφές: αυτό το απλό αξίωμα ασπασήθηκε η πορεία προς την εξομάλυνση.

Παρ' όλα αυτά, εάν η δυναμική της εξομάλυνσης επέτρεπε να τεθεί ένα τέλος, τόσο στα συστήματα των προνομίων στην οικονομία, όσο και στην αυταρχική δομή της πολιτικής ζωής, μια *νέου τύπου* οικονομική και κοινωνική *ακινήσια* φαίνεται να έχει ενσκήψει στο νοτιοευρωπαϊκό χώρο και ν' αποτελεί κατά την παρούσα φάση το πιο *εντυπωσιακό*, όσο και το *λιγότερο μελετημένο* γνώρισμα αυτής της περιοχής.

Εύκολα θα αντλούσε κανείς το συμπέρασμα ότι, σ' αυτές τις τρεις χώρες, όσο περισσότερο εύκαμπτο, προσαρμόσιμο και δημοκρατικό αποβαίνει το θεσμικό πλαίσιο και η δομή της εξουσίας, τόσο περισσότερο η οικονομία και η κοινωνία τείνουν να εκλείψουν ως διακεκριμένοι χώροι, τείνουν να περιπέσουν σ' ένα καθεστώς *γενικευμένης κατατονίας*.

Ορισμένοι σπεύδουν ήδη να συναγάγουν ότι η κοινωνική διεργασία που εκδηλώθηκε στα 1974-75 στις τρεις χώρες προς την κατεύθυνση του θεσμικού και δομικού εκδημοκρατισμού και εκσυγχρονισμού, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για μια νέα οικονομική και κοινωνική καθήλωση. Με τον τρόπο αυτό, η προοδευτική φιλελευθεροποίηση των οικονομικών και πολιτικών συστημάτων κινδυνεύει να θεωρηθεί ως η κύρια αιτία για την παρούσα οικονομική και κοινωνική αδράνεια.¹

Θα ήταν άραγε νόμιμο ένα τόσο απαισιόδοξο συμπέρασμα σχετικά με τα όρια της φιλελευθεροποίησης στον ευρωπαϊκό νότο;

Μήπως, μ' αυτό τον τρόπο, επικρατεί η άμεση και επιφανειακή λογική, δηλαδή αυτή που αδυνατεί να λάβει υπ' όψη της τη δυναμική της εξέλιξης, τις ποιοτικές και δομικές όψεις; Μήπως, παρ' όλα αυτά, έστω αν έχουμε υπ' όψη αυτό το ενδεχομένως απαισιόδοξο συμπέρασμα, θα έπρεπε να διερευνήσουμε βαθύτερα ώστε να διαλευκάνουμε με συγκεκριμένο τρόπο τις ιστορικές προϋποθέσεις της οικονομικής στασιμότητας και της κοινωνικής αποστράτευσης που ενέσκηψαν στον νοτιοευρωπαϊκό χώρο αμέσως μετά την έξοδο του απο την περίοδο του αυταρχισμού;

Με συντομία, θα υπενθυμίσουμε ότι οι τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες αντιμετώπισαν τρεις μείζονες κρίσεις κατά τη διάρκεια των 25 τελευταίων χρόνων:

- α) την κρίση που προήλθε από το άνοιγμα των παραδοσιακών κλειστών εθνικών οικονομιών στις αρχές των ετών '60,
- β) την κρίση που προήλθε απ' την κατάρρευση των αυταρχικών καθεστώτων στα 1974-75 και

1. Παρόμοια φαίνεται ότι είναι η εκτίμηση της γαλλικής εφημερίδας *Le Monde* όσον αφορά την παρούσα κρίση, όταν συμπεραίνει με αφορμή τη συνεχιζόμενη «απεργία επενδύσεων», στην Ισπανία ότι «η παρούσα οικονομική κρίση είναι, σε μεγάλο βαθμό, το αποτέλεσμα της πολιτικής κρίσης», βλ. *Bilan Economique et Social*, 1978. Ομοίως, αυτή η γνώμη έχει υιοθετηθεί εξίσου και από Ισπανούς οικονομολόγους, οι οποίοι συμπεραίνουν με σαφήνεια: «το βάθος και η διαιώνιση της παρούσας οικονομικής κρίσης εμφανίζονται ως το κύριο τίμημα για τη δημοκρατική εξομάλυνση», βλ. L. Rodriguez Zuniga, F. Bousa, Z.L. Prieto, «Modernización de la sociedad española», 1975-1984, στο περιοδικό *Pensamiento Ibero-americano*, No 6, Μαδρίτη 1984. Για τη νότια Ευρώπη γενικά και για την Ελλάδα ειδικότερα, σχετικά με τη σύνδεση ανάμεσα στον εκδημοκρατισμό και στην εμπάθωση της οικονομικής ύφεσης βλ. K. Vergopoulos, «Crisis économique et modernisation», στο περιοδικό *Les Temps Modernes*, No 473, Δεκ. 1985, Παρίσι (πρβλ. ελληνική απόδοση στο περιοδικό του ΕΚΚΕ, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, No 58, 1986).

γ) την κρίση που συνδέθηκε με την παρατεινόμενη ύφεση και στασιμότητα της οικονομικής δραστηριότητας και με τη διευρυνόμενη κοινωνική αποστράτευση από το 1975 μέχρι σήμερα.

Είναι αυτονόητο ότι, από τις τρεις κρίσεις, η σημαντικότερη, η βαθύτερη και, επί του παρόντος, η πιο ανυπερβλήτη είναι η τρίτη, η οποία αποκαλύπτει επιτέλους ένα θεμελιώδες πρόβλημα που οι προηγούμενες δοκιμασίες συγκαλύπταν. Πρόκειται φυσικά για την επείγουσα ανάγκη από *βαθείς μεταρρυθμίσεις* προς την κατεύθυνση του *εκσυγχρονισμού* και της *πραγματικής εξομάλυνσης*, στο επίπεδο τόσο των παραγωγικών, όσο και των καταναλωτικών δομών. Οι αιτούμενες αυτές μεταρρυθμίσεις θα ολοκληρώσουν φυσιολογικά αυτές που άρχισαν στην περιοχή αυτή πριν από 26 χρόνια: θα χειραφετήσουν επιτέλους τη μεσογειακή κοινωνία απέναντι στην παραδοσιακή πατερναλιστική εξουσία του Κράτους, δηλαδή απέναντι στα στοιχεία της θεσμικής δυσκαμψίας που έχουν εναπομείνει. Θα πρέπει να υπενθυμισουμε ότι, σ' αυτή την περιοχή του κόσμου, συνέπεσαν για μια περίοδο 10 έως 15 ετών τα υψηλότερα στον κόσμο ποσοστά οικονομικής μεγέθυνσης με τη συντήρηση και μάλιστα με την εμπέδωση των πλέον δυσκίνητων κοινωνικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών. Ο κεϋνσιανισμός, ως μια πολιτική απλής χρηματιστικής διαχείρισης, εφαρμοζόμενη ευρύτατα από τις οικονομικές αρχές στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου, φαίνεται ότι εξάντλησε τα όριά του ακριβώς εδώ: η παρατεινόμενη οικονομική μεγέθυνση συνέβαλε αναπόφευκτα στη διαιώνιση των αρχαϊκών δομών και μόλις σήμερα η καθήλωση αυτής της μεγέθυνσης επιτρέπει επιτέλους να εμφανισθεί στην ημερήσια διάταξη η υποφώσκουσα αναπόδραστη αναγκαιότητα της δομικής μεταλλαγής.

Μέσα στην ευφορία της προγενέστερης οικονομικής μεγέθυνσης, καθοδηγούμενη από τη διαρκή επέκταση των αγορών και τη διευρυνση της ζήτησης,² λησμονήθηκε ο πραγματικός στόχος: σημαντική μεταβολή δεν σημειώθηκε ούτε στην *ποιότητα* των επενδύσεων, ώστε να συγκροτηθούν οι απαραίτητες οριζόντιες και κάθετες διασυνδέσεις του παραγωγικού συστήματος ούτε —και αυτό ήταν ακόμη βαρύτερο— στον ειδικό τύπο *«επιχειρηματία»* που είναι παραδοσιακά γνώριμος στις μεσογειακές περιοχές. Επίσης, παρά το σημαντικό ύψος που έλαβε ο σχηματισμός κεφαλαίου σε σχέση με το εθνικό εισόδημα στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες,³ εντούτοις οι

2. Για τη διάκριση ανάμεσα στον *κεϋνσιανισμό της αγοράς* (αγγλοσαξονικό παράδειγμα) και στον *επενδυτικό κεϋνσιανισμό* (Ιαπωνία), πρβλ. M. Feldstein, «Le recul du keynésianisme», *Commentaire*, No 23, Νοέμβριος 1983, Παρίσι.

3. Στις τρεις χώρες του νότου, Ισπανία, Ελλάδα, Πορτογαλία, ο ακαθάριστος σχηματισμός πάγιου κεφαλαίου, κατά την περίοδο της υψηλής οικονομικής μεγέθυνσης, έφθασε συχνά μέχρι 30% του ΑΕΠ τον χρόνο.

έννοιες «επένδυση» και «επιχείρηση», σ' αυτή την περιοχή του κόσμου, εξακολουθούν να συγκαλύπτουν φαινόμενα ιδιαίτερας αδιαμόρφωτα, ασυνεχή και πρόσκαιρα, δραστηριότητες βαθιά εξαρτημένες από τη φευγαλέα συγκυρία, που δεν επιτρέπουν να λειτουργήσει ούτε η αναφορά σε μια συγκεκριμένη κοινωνική δομή με κάποια διάρκεια, ούτε βέβαια να επιβεβαιωθεί η θεώρηση μιας ανερχόμενης κοινωνικής τάξης. Η εμπειρική παρατήρηση σε μακρά περίοδο επιβεβαιώνει ότι στη μεσογειακή πλευρά της Ευρώπης η πορεία της οικονομικής μεγέθυνσης και της ανάπτυξης πραγματοποιείται πάντοτε μέσα από κύκλους βραχείας διάρκειας, οι οποίοι σε κάθε επομένη φάση θα πρέπει να ξαναρχίσουν περίπου από την αρχή, ως εάν ο προγενέστερος κύκλος να μην είχε προ-υπάρξει.

II. ΕΝΑΣ ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΟΣ ΚΕΥΝΣΙΑΝΙΣΜΟΣ

Στις τρεις χώρες, ένας ιδιότυπος «νεοκλασικός κευνσιανισμός» αποτέλεσε την έκφραση μιας κοινωνικής συμμαχίας του κεφαλαίου με τα νέα μεσαία στρώματα που δημιούργησαν κατά μάζες οι νέες χρηματιστικές πρακτικές της εξουσίας. Η συμμαχία θεμελιώθηκε όχι τόσο στο μοίρασμα των κερδών της παραγωγικότητας, αλλά κυρίως στη διανομή των ευεργετημάτων από τις μεταβιβάσεις εισοδημάτων απ' το εξωτερικό.

Τα νοτιοευρωπαϊκά συστήματα βρέθηκαν έτσι να πλέουν μέσα σε μια υπερβολική ρευστότητα, με υπερχρηματοδότηση κάθε είδους και κάθε προέλευσης. Εάν οι δυσκαμνίες της προσφοράς δεν προκαλούσαν ούτε εντυπωσιακή άνοδο τιμών ούτε νομισματική κατάρρευση, αυτό διασφαλίστηκε χάρη στις τεχνικές της μετατροπής των συναλλαγματικών ροών σε χρηματιστικά διαθέσιμα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Μέση ετήσια αύξηση των εισαγωγών

| | 1960 - 68 | 1968 - 73 | 1973 - 79 | 1979 - 84 |
|-------------|-----------|-----------|-----------|-----------|
| Ελλάδα | 11,3 | 15,0 | 2,7 | 0,8 |
| Ισπανία | 20,2 | 12,6 | 3,6 | 0,9 |
| Πορτογαλία | 11,3 | 9,4 | 0,2 | 2,1 |
| ΕΟΚ | 7,7 | 10,2 | 4,1 | 1,9 |
| Πηγή: ΟΟΣΑ. | | | | |

Μέχρι το 1973, οι εγγενείς πληθωριστικές ροπές, τροφοδοτούμενες από τη διαρκή επέκταση της ζήτησης, συγκαλύπτονταν πίσω από την όψη της υποδειγματικής σταθερότητας τόσο στις τιμές, όσο και στις ισοτιμίες των νομισμάτων. Ο δείκτης που αποκάλυπτε ως ένα βαθμό τις πληθωριστικές πιέσεις ήταν η ραγδαία αύξηση των εισαγωγών και του εμπορικού ελλείμματος, το οποίο φυσικά καλυπτόταν από τις χρηματιστικές μεταβιβάσεις απ' το εξωτερικό.

Η κάμψη στο ρυθμό αύξησης των εισαγωγών που παρατηρείται στον παραπάνω Πίνακα Ι για την περίοδο μετά το 1973, θα πρέπει ασφαλώς ν' αποδοθεί στην προοδευτική μείωση της ικανότητας εισαγωγής των χωρών, λόγω της διεθνούς χρηματιστικής κρίσης και λόγω της σχετικής συρρίκνωσης των μεταβιβάσεων απ' το εξωτερικό.

Όμως, θα ήταν άραγε νόμιμο να συμπεράνουμε ότι, μέσα στις συνθήκες αυτές, διαμορφώθηκε το φαινόμενο μιας δομικής υπερκατανάλωσης στις τρεις χώρες του νότου;

Μ' άλλα λόγια, η χρόνια ανισορροπία ανάμεσα στην παραγωγή και στη ζήτηση είναι άραγε αρκετή για να μας επιτρέψει να συμπεράνουμε ότι υπάρχει εδώ ένα δυσανάλογα υψηλό επίπεδο κατανάλωσης;

Θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη ότι το πρόβλημα αυτής της χρόνιας ανισορροπίας μπορεί επίσης να διερευνηθεί με μια διαφορετική προσέγγιση. Μια σύγκριση ανάμεσα στα επίπεδα της κατά κεφαλήν κατανάλωσης, με όρους ομολογοποιημένης αγοραστικής δύναμης (ΟΑΔ), σύμφωνα με τις έρευνες της ΕΟΚ, επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι ο κάτοικος του νότου καταναλώνει συνολικά μόνον 40% έως 50% των ειδών που καταναλώνει ο συνάδελφός του στη Δυτική Ευρώπη. Εξάλλου, η κατανάλωση στις τρεις χώρες του νότου από το 1973 και έπειτα αυξάνει με ρυθμό χαμηλότερο απ' ό,τι στις 9 χώρες της ΕΟΚ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙ

*Πραγματική τελική κατανάλωση ανά κάτοικο
Μέση ετήσια αύξηση*

| | 1960 - 73 | 1973 - 84 |
|------------|-----------|-----------|
| Ελλάδα | 6,17 | 1,50 |
| Ισπανία | 6,11 | 0,75 |
| Πορτογαλία | 6,54 | 0,26 |
| ΕΟΚ | 4,0 | 1,54 |
| Πηγή: ΟΟΣΑ | | |

Συνεπώς, η κατανάλωση στις τρεις χώρες του νότου και ανεπαρκής είναι από άποψη ευημερίας, σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ, αλλά και βραδύτερα αυξάνει κατά την περίοδο από το 1973 μέχρι σήμερα. Μ' άλλα λόγια, η εμφανιζόμενη ως υπερβολική ζήτηση στις χώρες του νότου μπορεί να γίνει δεκτή ως κάτι το τελείως σχετικό: είναι βίσιμη, όχι σε σύγκριση με τις χώρες της ΕΟΚ, όπου το επίπεδο κατανάλωσης είναι τουλάχιστον διπλάσιο, αλλά κυρίως σε σχέση με την ανεπαρκή και αποδιαρθρωμένη δομή της προσφοράς στις χώρες του νότου.

Εξάλλου, σύμφωνα με τα στοιχεία του Πίνακα Ι, και οι εισαγωγές στις τρεις χώρες του νότου, από το 1973 και εντεύθεν, αυξάνουν με ρυθμό βραδύτερο απ' ό,τι στις χώρες της ΕΟΚ. Συνεπώς, η έννοια της υπερκατανάλωσης που τροφοδοτεί τις υπερεισαγωγές μόνον, ιδιαίτερα περιοριστική εφαρμογή βρίσκει στις τρεις χώρες για την περίοδο μετά το 1973. Η ευρωπαϊκή ένταξη των τριών χωρών ενύθησε βέβαια τον καταναλωτισμό, εις βάρος των παραγωγικών συστημάτων, όμως, ο πρώτος διογκώθηκε λιγότερο απ' όσο αποδιαρθρώθηκαν τα δεύτερα.

Παράλληλα, εάν υπολογίσουμε την υπερζήτηση με κριτήριο το μέγεθος του εμπορικού ελλείμματος, οφείλουμε να λάβουμε υπ' όψη ότι ένα μεγάλο μέρος αυτού του ελλείμματος αντιστοιχεί στις ανάγκες μεγέθυνσης του παραγωγικού συστήματος: η απουσία παραγωγικών διασυνδέσεων, δηλαδή η αποδιάρθρωση του παραγωγικού συστήματος είναι η κυρίως υπεύθυνη για τη διόγκωση των εισαγωγών αυτών.

Συνεπώς, το δυσεπίλυτο πρόβλημα των χωρών του νότου δεν είναι τόσο η εμφανιζόμενη ως πλεονασματική ζήτηση —η οποία θεωρείται πάντοτε ανεπαρκής από τους επιχειρηματίες— αλλά μάλλον η δραματική ανεπάρκεια των παραγωγικών δομών και η χρόνια αποδιάρθρωση των παραγωγικών συστημάτων. Σε τελευταία ανάλυση, η υπόθεση της υπερζήτησης στη νότια Ευρώπη θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένας έμμεσος τρόπος προσέγγισης του πραγματικού προβλήματος που τίθεται με τις ανεπάρκειες, τις ελλείψεις, τις ασυνέχειες των βιομηχανικών και παραγωγικών συστημάτων σ' αυτή την περιοχή του κόσμου.

Οι κενυσιανές χρηματιστικές τεχνικές δεν επέφεραν εδώ τις απαιτούμενες δομικές μεταλλάξεις, παρ' όλο που εφαρμόστηκαν για μια μακρά χρονική περίοδο.

Πέρα απ' το ζήτημα της δομικής ακινησίας, το υπόδειγμα της συνδεδεμένης ανάπτυξης του νότου διαταράχθηκε αποφασιστικά από τη στιγμή που οι χρηματιστικές μεταβιβάσεις απ' το εξωτερικό μειώθηκαν λόγω της ύφεσης που σημειώθηκε στη δυτικοευρωπαϊκή οικονομία. Το σύνολο των περιοριστικών μέτρων που ελήφθησαν έκτοτε από τις κυβερνήσεις των χωρών του νότου για ν' αμυνθούν είτε στο πεδίο του εξωτερικού χρηματιστικού ισοζυ-

γίου είτε σ' εκείνο του πληθωρισμού, κατέληξαν αναπόφευκτα στο να επιδεινώσουν το επενδυτικό κλίμα κατά τρόπο διαρκή.

Μέσα στην ύφεση πλέον, που σε τελευταία ανάλυση προκλήθηκε από την επιβράδυνση των χρηματιστικών ροών και από τις επιπτώσεις της συσταλτικής πολιτικής πάνω στο ποσοστό αποδοτικότητας των κεφαλαίων και στις επενδύσεις, τα νοτιοευρωπαϊκά συστήματα περιστρέφονται στο κενό, βρίσκονται ουσιαστικά σε ελεύθερη πτώση, πράγμα που καθιστά αναπόφευκτη τη συστηματική προσφυγή στον διεθνή δανεισμό. Από το υπόδειγμα της συνδεδεμένης ανάπτυξης, οι χώρες του νότου περνούν στο εξής σ' εκείνο της δανειστικής οικονομίας.

III. Η ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Σε μια πρόσφατη οικονομομετρική μελέτη, τρεις Ισπανοί ερευνητές διατυπώνουν κατηγορηματικά το συμπέρασμα ότι στην περίπτωση της Ισπανίας, η αποταμίευση δεν ήταν η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης, εφόσον πάντοτε ακολούθησε με καθυστέρηση την εξέλιξη του εισοδήματος.⁴ Το πόρισμα αυτής της διαπίστωσης είναι ότι η ισπανική ανάπτυξη δεν πραγματοποιήθηκε μέσα στο πλαίσιο του «ενάρετου κύκλου της εντατικής συσσώρευσης», αλλά μάλλον υπό την πίεση μονίμων ωθήσεων με εξωγενή προέλευση.

Μπορούμε να εκπεκτείνουμε το πεδίο εφαρμογής αυτής της παρατήρησης και στις άλλες δύο χώρες του νότου: η δυναμική του πρόσφατου κύκλου της ανάπτυξης δεν στηρίχθηκε ούτε στην αποταμίευση, πραγματική ή προσδοκώμενη, αλλ' ούτε και στα κέρδη του επενδεδυμένου κεφαλαίου—εφόσον, όπως διαπιστώνεται *a posteriori*, ένα πολύ μικρό μερίδιο του πάγιου κεφαλαίου τοποθετούνταν στα βιομηχανικά καταστήματα—αλλά προέκυψε από έναν εξωγενή συντελεστή, τη χρηματιστική *υπεραφθονία*, τροφοδοτούμενη με τις μεταβιβάσεις απ' το εξωτερικό. Όπως είναι γνωστό, η χρηματιστική ώθηση, ενώ επέτρεπε τη διατήρηση του γενικού επιπέδου της δραστηριότητας, δεν ήταν σε θέση να προσδιορίσει ούτε τις μορφές ούτε τους δρόμους. Η προσφορά και το κόστος των χρηματιστικών μέσων, ενώ συνιστούν *αναγκαίες* προϋποθέσεις για την οικονομική δραστηριότητα, δεν αρκούν όμως για να προσδιορίσουν είτε τον χαρακτήρα είτε τον στυλ της οικονομικής ανάπτυξης.

4. Πρόκειται για τη μελέτη των καθηγητών Garrido, Sanroma και Trillen, βλ. Commission Economique pour l'Europe, *Etude sur la situation economique de l'Europe, 1984-85*, Ηνωμένα Έθνη 1985.

Στις τρεις χώρες του νότου, μια αυξανόμενη προσφορά χρηματιστικών μέσων, στηριγμένη σε αυτόνομες διεθνείς χρηματιστικές ροές, επέτρεψε — πάνω στη βάση *αρνητικών επιτοκίων* για μια μακρά περίοδο— να πραγματοποιηθούν εντυπωσιακά υψηλά ποσοστά οικονομικής μεγέθυνσης.

Θα ήταν ενδιαφέρον να συνδεθεί το γεγονός της χρηματιστικής αφθονίας στο νότο, απ' τις αρχές της δεκαετίας του '60, με την εμφάνιση και συγκρότηση της ευρωπαϊκής αγοράς κεφαλαίου και συναλλάγματος κατά την αυτή περίοδο.

Όπως έχουμε ήδη διαπιστώσει, η αφθονία χρηματοδοτικών μέσων συνέβαλε στη συντήρηση και διαιώνιση της αποδιάρθρωσης των βιομηχανικών συστημάτων, της οργανικής αδυναμίας της προστιθέμενης αξίας, της σπατάλης συναλλάγματος και πιστώσεων. Σ' αυτό το πλαίσιο, η χρηματιστική ώθηση διόγκωσε απλώς τον κλάδο των οικοδομών, με τα χαμηλότοκα δάνεια, και συντήρησε επίπεδα εθνικής κατανάλωσης απ' τα οποία υπάρχουσες παραγωγικές δομές ήταν δυνατόν να επωφεληθούν. Εύκολο είναι να διαπιστωθεί ότι καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου της ευημερίας, ο ρυθμός αύξησης των χρηματικών μέσων, υπολογιζόμενος εκτός πληθωρισμού, ήταν σαφώς ανώτερος στις χώρες του νότου σε σχέση με τις χώρες της ΕΟΚ.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΙΙ

*Πραγματική μεταβολή της νομισματικής βάσης,
1968-72 (Μ₂ μείον πληθωρισμός)*

| | | | |
|------------|-----|--------|-----|
| Ισπανία | 62% | Γαλλία | 36% |
| Ελλάδα | 80% | ΗΠΑ | 19% |
| Πορτογαλία | 62% | Αγγλία | 21% |
| Γερμανία | 26% | ΕΟΚ | 21% |
| Πηγή: ΟΟΣΑ | | | |

Στον πιο πάνω Πίνακα, διαπιστώνεται με ακρίβεια πόσο σημαντικότερη ήταν η χρηματιστική ώθηση για τις χώρες του ευρωπαϊκού νότου σε σχέση με τις δυτικοευρωπαϊκές οικονομίες. Πάντως, η διαφοροποίηση θα είναι ακόμη σαφέστερη, εάν αφαιρέσουμε από την πραγματική αύξηση της νομισματικής βάσης το ποσοστό αύξησης του ΑΕΠ:

ΠΙΝΑΚΑΣ IV

| | Πραγματική αύξηση της νομισματικής βάσης (M ₂) 1968-1972 | Πραγματική αύξηση του ΑΕΠ 1968-1972 | Νομισματική επέκταση πέρα απ' το ΑΕΠ 1968-1972 |
|------------|--|-------------------------------------|--|
| Ισπανία | 62% | 28% | 34% |
| Ελλάδα | 80% | 38% | 42% |
| Πορτογαλία | 62% | 28% | 34% |
| Γερμανία | 26% | 22,2% | 3,8% |
| Γαλλία | 36% | 26,2% | 9,8% |
| ΗΠΑ | 19% | 11,9% | 7,1% |
| Αγγλία | 21% | 8,8% | 12,2% |
| ΕΟΚ | 21% | 20,1% | 0,9% |

Υπενθυμίζεται ότι η «προωθητική επέκταση» των χρηματικών μέσων αναφέρεται πιο πάνω με πραγματικούς όρους, δηλαδή μετά την αφαίρεση των αντίστοιχων ποσοστών του πληθωρισμού. Είναι προφανές ότι, κατά τη διάρκεια της ευημερίας, αυτή η επέκταση στις χώρες του νότου ήταν 9 με 11 φορές πιο έντονη απ' ό,τι στη Γερμανία, η οποία αποτελεί εντούτοις την κυριότερη χρηματιστική πηγή για τις τρεις μεσογειακές χώρες.

Στις συνθήκες αυτές, θα ήταν φυσιολογικό να συμπεράνει κάποιος ότι τα προβλήματα της υπερχρηματοδότησης και της υπερρευστότητας εμφανίζονται κατ' εξοχήν στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου. Σε τελευταία ανάλυση, η υπερβολική εξάρτηση από τις χρηματιστικές ωθήσεις επιβεβαιώνει τον *εξαιρετικά εύθραυστο* χαρακτήρα των οικονομιών αυτών. Οι υψηλές αυξητικές επιδόσεις δεν μείωσαν τη χρηματιστική εξάρτηση, αλλ' αντιθέτως την αύξησαν και μάλιστα διεύρυναν την ευαισθησία απέναντι στις αντίστοιχες διεθνείς ροές.

Η παραδοσιακή κεϋνσιανή διαχείριση δημιούργησε έτσι στον ευρωπαϊκό νότο τις προϋποθέσεις για τη μελλοντική μονεταριστική αναδίπλωση, υπό το πρόσχημα του αποπληθωρισμού.

Εάν η προσέγγιση υπό τους όρους της παραγωγικότητας επιτρέπει να καταδειχθεί η ανυπέρβλητη δομική βάση του νοτιοευρωπαϊκού προβλήματος, δηλαδή η ανεπαρκής εξομάλυνση των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στη βάση των παραγωγικών συστημάτων, αφ' ετέρου αυτή η προσέγγιση είναι περιορισμένης χρησιμότητας όσον αφορά το πρόβλημα του προσδιορισμού της *στιγμής* που ξεσπά η κρίση, όπως και στη διαλεύκανση των μηχανισμών της. Μ' άλλα λόγια, η υπόθεση της διαφορικής παραγωγικότητας, απορρέοντας από μία δομική προσέγγιση, δεν είναι σε θέση να ερμηνεύσει ένα φαινόμενο όπως η κρίση, το οποίο ωριμάζει σύμφωνα με τον ρυθμό της συγκυρίας.

Αντίθετα, μια άλλη προσέγγιση, που συγκεντρώνει το ενδιαφέρον στην εξέλιξη των διεθνών χρηματιστικών αγορών, φαίνεται ότι βρίσκεται σε καλύτερη θέση προκειμένου να εξηγήσει τις διαδικασίες για την ανάπτυξη και ωρίμανση της σημερινής κρίσης, χωρίς βέβαια να απομακρύνεται κατ' ανάγκη από τα θεμελιώδη συμπεράσματα που απορρέουν απ' την προσέγγιση με βάση την παραγωγικότητα.

IV. Η ΠΕΡΙΟΡΙΣΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΕΥΡΩΠΗ

Η παρούσα ύφεση των νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών δεν είναι ασφαλώς ανεξάρτητη από τη διαμόρφωση του διεθνούς περιοριστικού περιγύρου, κατά τη δεκαετία του '70. Η πετρελαϊκή κρίση, που ξέσπασε στα τέλη του 1973, δεν ήταν σε θέση να δημιουργήσει μια πραγματικά νέα κατάσταση διεθνώς, όπως διατείνονται ορισμένοι παρατηρητές, αλλ' αντίθετα αποτέλεσε την αντίδραση των πετρελαϊκών χωρών απέναντι στη διεθνή οικονομική συγκυρία, η οποία είχε ήδη λάβει τη συσταλτική κατεύθυνση: η αιφνίδια άνοδος των πετρελαϊκών τιμών τον Δεκέμβριο του 1973 απλώς επιτάχυνε την τάση για επιβράδυνση που είχε ήδη αρχίσει να εκδηλώνεται στις δυτικές οικονομίες τουλάχιστον από τον Σεπτέμβριο του 1972, ως συνέπεια των αποθερμαντικών μέτρων που επιβλήθηκαν από τότε. Σε τελευταία ανάλυση, η προσδοκώμενη ελάττωση της ζήτησης λόγω των «αποθερμαντικών» μέτρων προκάλυψε σαν «αντίποινο» από πλευράς των πετρελαϊκών χωρών την αιφνίδια αύξηση της τιμής του πετρελαίου.

Από την άλλη πλευρά, είναι πλέον γνωστό ότι τα «οικονομικά θαύματα» στην Ισπανία, Ελλάδα και Πορτογαλία, για τα οποία μιλούσε ο διεθνής τύπος στις αρχές των ετών '70, δεν ήταν παρά ορισμένες ιδιόρρυθμες συνέπειες από τη συγκρότηση της ευρωπαϊκής χρηματιστικής αγοράς στη δεκαετία του '60. Η εμφάνιση της υπερεθνικής αγοράς χρηματιστικών μέσων κατέστησε δυνατή τη *χρηματιστική ευφορία* στον ευρωπαϊκό νότο και αυτό προσδιόρισε την εφήμερη ποσοτική άνθηση των αντίστοιχων οικονομιών μέσα από συνθήκες *υπερχρηματοδότησης*.

Όμως, φυσικά, ο επεκτατικός κύκλος διήρκεσε μόνο κατά το διάστημα που η ευρωπαϊκή χρηματιστική αγορά λειτούργησε σαν «φιάλη οξυγόνου» για οικονομίες που αρχικά αντιμετώπιζαν χρηματιστική στενότητα.

Από τη στιγμή που άρχισε η διεθνής περιοριστική πλειοδοσία, οι χώρες του νότου εμφανίζονται πλέον ως τα κατ' *εξοχήν* θύματα από τη μεταβολή της διεθνούς συγκυρίας και πολιτικής. Η αιφνίδια χρηματοπιστωτική υστέρηση προκάλεσε στις τρεις χώρες έναν βαθύ και αποφασιστικό κλονισμό. Ή-

δη πριν από την πετρελαϊκή έκρηξη του Δεκεμβρίου 1973, στις τρεις μεσογειακές χώρες, η έννοια «οικονομικό θαύμα» έχει αρχίσει και χρησιμοποιείται με όλο και μεγαλύτερη δόση σκεπτικισμού και ειρωνείας.⁵

Μ' άλλα λόγια, τα νοτιοευρωπαϊκά υποδείγματα, συρόμενα από την δυτικοευρωπαϊκή δυναμική, περνούν στο καθεστώς της υπολειπουργίας και της ύφεσης, απ' τη στιγμή που η ευρωπαϊκή οικονομία θέτει ως στόχο να επιτύχει τη δική της εξισορρόπηση, αποδεχόμενη να μετριάσει τη δική της ανάπτυξη ή ακόμη και να την αναστείλει για ευθετότερες μελλοντικές συνθήκες. Βέβαια, στο σημείο αυτό, το θεωρητικό πρόβλημα παραμένει ακέραιο: η ανάπτυξη θυσιάζεται στο βωμό της εξισορρόπησης, ή μήπως —και αυτό είναι ακόμη σοβαρότερο— η εξισορρόπηση είναι η αναγκαία μορφή για την αποανάπτυξη; Μ' άλλα λόγια, στόχος είναι η ισορρόπηση και μέσο η ύφεση; Ή μήπως η εξισορρόπηση είναι ένα πρόσχημα για να επιτευχθεί ο πραγματικός ιστορικός στόχος: η αποανάπτυξη;

Όποια και εάν είναι η απάντηση στο ερώτημα αυτό, παραμένει το γεγονός ότι οι συνδεδεμένες οικονομίες του νότου ουδέποτε έπαυσαν να προσδιορίζονται καθοριστικά, είτε προς την ανάπτυξη είτε προς την ύφεση, από τις επικρατούσες οικονομίες του δυτικοευρωπαϊκού κέντρου. Ο χρηματιστικός μάντας είναι αυτός που διασφαλίζει και στις δύο περιπτώσεις την καθοριστική δυναμική.

Η σημασία των υφεσιακών επιδιώξεων μέσα στις χρηματοπιστωτικές πολιτικές εκδηλώνεται κατ' αρχήν με τις μεταβολές του προεξοφλητικού επιτοκίου στις χώρες του νότου, σε σύγκριση με τις συνθήκες στις δύο κυριότερες χρηματιστικές χώρες που είναι παρούσες στο μεσογειακό χώρο:

ΠΙΝΑΚΑΣ V

Προεξοφλητικά επιτόκια των Κεντρικών Τραπεζών

| | 1968 | 1972 | 1977 | 1985 |
|------------|------|------|------|------|
| Ισπανία | 4 | 5 | 8 | 8 |
| Ελλάδα | 5 | 6,5 | 11 | 20,5 |
| Πορτογαλία | 2,5 | 4 | 13 | 25 |
| Γερμανία | 3 | 4,5 | 3 | 4,5 |
| ΗΠΑ | 5,5 | 4,5 | 6 | 8,5 |

Διαπιστώνεται στον ανωτέρω Πίνακα ότι η διεθνής χρηματιστική εξισορρόπηση, για τη μεταβολή κατά 1,5% του γερμανικού επιτοκίου μεταξύ

5. Αναφορά στο βιβλίο του Α. Lipietz, *Mirages et miracles. Problèmes de l'industrialisation du Tiers-Monde*, Découverte 1985.

1977 και 1985, απαιτεί ασύγκριτα μεγαλύτερες αυξήσεις του χρηματιστικού κόστους στις χώρες του νότου: +12% στην Πορτογαλία, +9,5% στην Ελλάδα. Προφανώς, στον διεθνή περίγυρο που ορίζεται από τη χρηματιστική έξαρση, από την ένταση και τον «πόλεμο» των επιτοκίων και από την ευθυγράμμιση των συστατικών μέτρων σε παγκόσμια κλίμακα, η αιτίαση του εξωτερικού χρηματιστικού ισοζυγίου συνεπάγεται για τις μικρές ή αδύναμες οικονομίες του νότου την υπερτίμηση των χρηματιστικών αξιών με ρυθμό *πολύ ταχύτερο* απ' ό,τι στις μεγάλες χρηματιστικές αγορές. Εάν σε κάθε μικρή αύξηση των επιτοκίων στις ισχυρές χρηματιστικά χώρες αντιστοιχεί μια ταχύτερη άνοδος της τιμής τους στο νότο, αυτό οφείλεται, μεταξύ άλλων, και στη χρόνια *υπερρευστότητα* των μικρών χωρών που τις κάνει περισσότερο ευαίσθητες και τρωτές απέναντι στις διεθνείς χρηματιστικές μεταβολές. Για τούτο, η νέα χρηματιστική εξισορρόπηση για τις οικονομίες του νότου δεν μπορεί να επιτευχθεί παρά μόνο με ιδιαίτερα υψηλές αυξήσεις των εθνικών επιτοκίων, πράγμα που διογκώνει ασύμφορα το χρηματοδοτικό κόστος σε επίπεδα *απαγορευτικά* για τις επενδύσεις σ' αυτή την περιοχή του κόσμου.⁶

Η διάσπαση της συνοχής ανάμεσα στη χρηματιστική και στην οικονομική σχέση εξηγείται εκ του ότι το επιτόκιο γενικά προσδιορίζεται απ' τη σχέση του εθνικού χρηματοπιστωτικού συστήματος με το διεθνές, ενώ η αποδοτικότητα του παραγωγικού κεφαλαίου προσδιορίζεται από τις εθνικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες. Μ' αυτό τον τρόπο, το επιτόκιο δεν αναφέρεται πλέον στην αποδοτικότητα του κεφαλαίου, αλλά στα χρηματοπιστωτικά δεδομένα που δεν συμβαδίζουν πάντοτε με τα καθαυτό οικονομικά δεδομένα. Το επιτόκιο καταλήγει έτσι να περιορίζει την αποδοτικότητα του κεφαλαίου.

Οι προσπάθειες των δυτικών οικονομιών για να προστατεύσουν τα νομίσματά τους και την εξωτερική χρηματιστική θέση τους επιταχύνουν αναπόφευκτα την άνοδο των επιτοκίων διεθνώς, πράγμα που υποχρεώνει τις χώρες του νότου να πολλαπλασιάζουν τα μέτρα της συσταλτικής πολιτικής. Όμως, όπως είδαμε, η συσταλτική πλειοδοσία, σε τελευταία ανάλυση, δεν είναι παρά ένας τρόπος *διεθνούς συναγωνισμού* για μια θέση στην παγκόσμια χρηματιστική αγορά.

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να διερωτηθούμε μήπως για ό,τι κερδίζει μια χώρα στο χρηματιστικό πεδίο, το τίμημα είναι τέτοιο, ώστε να το χάνει πάραυτα στο επίπεδο της πραγματικής οικονομίας και της παραγωγής:

6. Το φαινόμενο αυτό γίνεται αντιληπτό στην Πορτογαλία, ως *«χρηματιστική ασφουζία των επιχειρήσεων»*, βλ. M. Gulherme da Costa και F. Freire de Souza, «Politique economique et mutations industrielles, au Portugal depuis 1974», στο *Economie Prospective Internationale*, CERII, No 25, 1985/3.

Επί του παρόντος, ας συγκρατήσουμε ότι ο στόχος της χρηματιστικής εξισορρόπησης επιδιώκεται παντού με αντάλλαγμα αναπόφευκτο την επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας *μέχρι τη στασιμότητα*. Για πρώτη φορά στην ιστορία του καπιταλισμού, οι πολιτικές ορίζουν ρητά ως στόχο τους την οικονομική *αποανάπτυξη*, την *αποβιομηχάνιση*, με τον σκοπό να επιτύχουν τη σταθεροποίηση των τιμών, των νομισμάτων, των ισοτιμιών και δι' αυτών την εξωτερική *χρηματιστική προσαρμογή*. Η νέα διεθνής χρηματιστική ισορροπία, ασταθής πάντως, διαμορφώνεται κατά τα έτη '70 και '80, μέσα από μια βαθιά ανισότητα των επιτοκίων.

ΠΙΝΑΚΑΣ VI

| Επιτόκια δανεισμού, 1984 | |
|--------------------------|-------|
| Ελλάδα | 20,5% |
| Ισπανία | 15,3% |
| Πορτογαλία | 23,7% |
| Γερμανία | 9,8% |

Κινήσεις των επιτοκίων και ποσοτικοί στόχοι προσδιορίζουν τις νομισματοπιστωτικές πολιτικές στον ευρωπαϊκό νότο. Ρητή επιδίωξη της πολιτικής αυτής είναι η σταθεροποίηση των τιμών και η εξισορρόπηση του χρηματιστικού εξωτερικού ισοζυγίου. Είναι χαρακτηριστικό ότι, για τις τρεις χώρες του νότου, οι σοβαρότερες δυσκολίες δεν παρουσιάζονται τόσο στο εμπορικό ισοζύγιο, όσο στο ισοζύγιο *άδηλων πόρων* και χρηματιστικών κεφαλαίων. Σε τελευταία ανάλυση, η διεθνής χρηματιστική συστολή έχει πολύ πιο δραματικές συνέπειες στον νότο, απ' ό,τι στη Δυτική Ευρώπη, δεδομένου ότι οι μεσογειακές οικονομίες είχαν πάντοτε στηριχθεί σε πολύ μεγαλύτερη χρηματιστική κινητοποίηση και συνεπώς εξάρτηση.

Η Ισπανία εισέρχεται σταθερά, από το 1974, στην προσπάθεια για τη χρηματιστική περιστολή. Από το 1974 μέχρι το 1984, η αύξηση της προσφοράς χρήματος και οιονεί-χρήματος (M2) σε σταθερούς όρους δεν ήταν παρά 9% σωρευτικά, δηλαδή λιγότερο από 1% τον χρόνο για μια περίοδο 11 ετών.⁷ Όσον αφορά την πιστωτική πολιτική, παρατηρείται επίσης μια ανάλογη τάση: κατά την αυτή περίοδο 1974-84, η πιστωτική επέκταση στην Ισπανία, εκτός πληθωρισμού, περιορίστηκε σε 0,5% τον χρόνο κατά μέσο όρο, και αυτό για μια αύξηση του ΑΕΠ πάνω από 2% τον χρόνο για 11 έτη. Θα συμπεράνουμε ότι εάν, κατά την περίοδο προ του 1974, η επέκταση των νομισματοπιστωτικών μέσων πέτυχε να «τραβήξει» το ΑΕΠ προς τα πάνω, η

7. Η προσφορά χρήματος και οιονεί-χρήματο (M 2) σε σταθερούς όρους αυξήθηκε στην Ισπανία, στο διάστημα 1968-73, κατά 12,6% τον χρόνο κατά μέσο όρο (πηγή: ΟΟΣΑ).

συστηματική συστολή αυτών των μέσων μετά το 1974 συμβάλλει αναπόφευκτα στην καθήλωση του ΑΕΠ στα σημερινά επίπεδα της στασιμότητας.

Στην Ελλάδα και στην Πορτογαλία, λόγω των πιο έντονων πολιτικών διακυμάνσεων, είναι αλήθεια ότι η χρηματιστική πολιτική εξελίχθηκε με λιγότερη σαφήνεια, χωρίς όμως να έρθει σε αντίφαση με τη γενικότερη τάση για τον υφεσιακό στόχο.

Η Ελλάδα εγκαινίασε αρχικά μια χρηματιστική πολιτική ιδιαίτερα «σφιχτή»: μεταξύ των ετών 1972 και 1975, η συνολική προσφορά χρήματος (M2), σε σταθερούς όρους, *ελαττώθηκε* συνολικά κατά 16%, ενώ στα 1968-72 είχε αυξηθεί κατά 11,5% τον χρόνο. Κατά την αυτή περίοδο, η *σωρευτική* μεταβολή των πιστώσεων, εκτός πληθωρισμού, είναι *αρνητική*: -3% συνολικά για μια περίοδο τεσσάρων ετών.

Όμως, είναι αλήθεια ότι στη συνέχεια μεταξύ 1975 και 1978, η ελληνική χρηματοπιστωτική πολιτική δείχνει να ταλαντεύεται προς μια αρκετά επεκτατική κατεύθυνση: η προσφορά χρήματος αυξάνει εκ νέου κατά 12% τον χρόνο, για τρία συνεχή έτη, ενώ οι πιστώσεις, εκτός πληθωρισμού, αυξάνουν επίσης κατά 13% τον χρόνο. Η χρηματοπιστωτική αυτή επέκταση είναι γεγονός ότι συνέβαλε αμέσως στην επιδείνωση του εξωτερικού ισοζυγίου, όπως και τροφοδότησε εντονότερες πληθωριστικές πιέσεις. Από μια άλλη πλευρά, στην ελληνική οικονομία έχει πάντοτε εκδηλωθεί μια υπερευαισθησία του γενικού επιπέδου των τιμών απέναντι στις εισαγωγές: σε κάθε περιορισμό ή καθυστέρηση των εισαγωγών αντιστοιχεί σε πολλές περιπτώσεις μια ένταση των πληθωριστικών πιέσεων, εκτός εάν περιορισθεί ταυτόχρονα και ο βαθμός ρευστότητας της οικονομίας.

Από το 1979, με τη συνδρομή του δεύτερου πετρελαϊκού κλονισμού, η Ελλάδα ξαναβρίσκει τον δρόμο της χρηματιστικής περιστολής: μεταξύ 1979 και 1984, η *πραγματική* προσφορά χρήματος και οιονεί-χρήματος (M2) δεν αυξάνει πλέον παρά με 4% τον χρόνο κατά μέσο όρο. Κατά την αυτή περίοδο 1979-84, η *σωρευτική* μεταβολή της προσφοράς πιστωτικών μέσων είναι *αρνητική*: -6% για μια περίοδο πέντε ετών.

Όσον αφορά την Πορτογαλία, η χρηματιστική πολιτική εξελίχθηκε κατά τρόπο περίπου παρεμφερή μ' εκείνον της Ελλάδας. Στη διάρκεια 1974-83, η *πραγματική* προσφορά χρήματος και οιονεί-χρήματος (M2) μειώνεται με ρυθμό 1% τον χρόνο, ενώ παράλληλα η *πραγματική* προσφορά πιστωτικών μέσων μειώνεται κι αυτή με τον αυτό περίπου ρυθμό. Μετά από μια *παρένθεση* σχετικής χρηματιστικής άνεσης κατά τα έτη 1979 και 1980, η πορτογαλική πολιτική επανέρχεται στη γραμμή της *αυστηρότητας*: μετά το 1981, η ετήσια *πραγματική* αύξηση των χρηματικών μέσων είναι 3% τον χρόνο, ενώ εκείνη των πιστώσεων φθάνει το 2,6% κατά μέσο όρο. Θα μπορούσαμε να σχηματίσουμε μια συνθετική αντίληψη για την αληθινή χρηματι-

στική κατάσταση του ευρωπαϊκού νότου, χάρη στον ακόλουθο συγκριτικό Πίνακα, ο οποίος επιτρέπει επίσης να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της προσφοράς χρήματος μεταξύ των ετών 1968 και 1984.

ΠΙΝΑΚΑΣ VII

Ετήσια μέση μεταβολή

| | Νομισματική βάση (Μ1) | | | | ΑΕΠ | | | |
|----------------|-----------------------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|-------|
| | 60-68 | 68-73 | 73-79 | 79-84 | 60-68 | 68-73 | 73-79 | 79-84 |
| Ελλάδα | 10,9 | 8,2 | 3 | -0,5 | 7,3 | 8,2 | 3,7 | 0,8 |
| Πορτογαλία | — | 8,6 | -3,6 | -6,4 | 6,6 | 7,4 | 3,1 | 1,3 |
| Ισπανία | — | 10 | -1,3 | -3,3 | 7,5 | 6,8 | 2,5 | 1,4 |
| (για σύγκριση) | | | | | | | | |
| Γερμανία | 4,6 | 2,4 | 4,6 | 1,1 | 4,1 | 4,9 | 2,3 | 0,9 |
| ΗΠΑ | 1,9 | 0,8 | -1 | 0,7 | 4,5 | 3,3 | 2,6 | 2 |

Πηγή: ΟΟΣΑ.

Επιβεβαιώνεται παραπάνω ο καθοριστικός ρόλος της προσφοράς χρήματος όσον αφορά τις μεταβολές του εθνικού προϊόντος: η ταχεία ελάττωση των νομισματικών διαθεσίμων από το 1973, προφανώς δεν είναι άσχετη με την προϊούσα κάμψη και στασιμότητα του ΑΕΠ, στις τρεις χώρες του νότου. Η συσταλτική πολιτική στα μέσα πληρωμών επιβεβαιώνεται επίσης και στην εξέλιξη της προσφοράς οιονεί-χρήματος:

ΠΙΝΑΚΑΣ VIII

Πραγματική προσφορά χρήματος και οιονεί-χρήματος
πέρα από την πραγματική αύξηση του ΑΕΠ

| | Ετήσιοι μέσοι όροι | |
|------------|--------------------|---------|
| | 1968-72 | 1973-83 |
| Ελλάδα | 9% | 3% |
| Ισπανία | 7,2% | 0,65% |
| Πορτογαλία | 7,2% | 2,7% |

Πηγή: ΟΟΣΑ.

Ας υπενθυμίσουμε ότι στις τρεις χώρες η αποφασιστική κάμψη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου εμφανίσθηκε ως μια συνέπεια από την εφαρμογή περιοριστικής χρηματιστικής πολιτικής. Αυτή η τελευταία επιβλήθηκε όχι λόγω κάποιας αιφνίδιας μετατροπής στη σύνθεση της παραγωγής ή στη με-

κροοικονομική δομή των επιχειρήσεων, αλλά μάλλον λόγω των νέων τάσεων στις διεθνείς χρηματιστικές αγορές, απ' τις οποίες διαταράχθηκε κατά πρώτο λόγο το εξωτερικό χρηματιστικό ισοζύγιο και, κατά δεύτερο αναγκαίο λόγο, η χρηματιστική διάρθρωση των επιχειρήσεων.

Μ' αυτό τον τρόπο, καθίσταται σαφές ότι οι συσταλτικές πολιτικές δεν υπαγορεύθηκαν ως προϊόντα αυθαίρετων επιλογών των κυβερνήσεων, αλλά μάλλον βρέθηκαν σε αρμονία με τη βαθύτερη κατάσταση πραγμάτων, υλοποίησαν μια αναγκαιότητα που απέρρευε από την αδύναμη και εξαρτημένη χρηματιστική δομή των τριών οικονομιών του νότου. Η νέα πολιτική, βάζοντας «πλώρη» για την *de facto* αποανάπτυξη, εξέφρασε και «εκλογίκευσε» μια εξέλιξη που είχε ήδη αρχίσει να συντελείται μέσα στην οικονομική πραγματικότητα των τριών χωρών και στις σχέσεις τους με την ευρωπαϊκή οικονομία. Η αντιστροφή στις κινήσεις κεφαλαίου, μετά απ' την ανατίμηση των χρηματοπιστωτικών αξιών στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής, δημιούργησε σοβαρά προβλήματα διεθνούς φερεγγυότητας στις χώρες του νότου, προσδιόρισε τη συστηματική προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό, επηρέασε σοβαρά τα συστήματα και τις ισοτιμίες, το επίπεδο των τιμών και αυτό *όποια και αν ήταν* τα μέτρα και οι πολιτικές των επιμέρους κρατών. Στην προκειμένη περίπτωση, οι νότιες χώρες αντέδρασαν σαν να μην είχαν άλλη επιλογή παρά αποκλειστικά και μόνον να *διατυπώσουν* με όρους οικονομικής πολιτικής την *de facto* πορεία της κρίσης και του αδιεξόδου που έτσι κι αλλιώς εγκυμονούνταν ήδη από την πραγματικότητα της *συνδεδεμένης ανάπτυξης*. Η πιο εντυπωσιακή εκδήλωση της κρίσης στις τρεις χώρες ήταν η αιφνίδια και διαρκής άνοδος των τιμών, ιδίως των βιομηχανικών. Υπάρχουν μάλιστα πολλοί λόγοι για να μας κάνουν να υποθέσουμε ότι η ραγδαία άνοδος των τιμών, όπως εκδηλώθηκε ταυτόχρονα και στις τρεις χώρες από το 1973, δηλαδή πάνω από 12 μήνες προτού εκδηλωθεί η πετρελαϊκή κρίση, ήταν συνδεδεμένη μάλλον με την προσπάθεια των επιχειρήσεων να διατηρήσουν το ύψος των εισπράξεών τους, σ' ένα συστελλόμενο χρηματοπιστωτικό περιβάλλον.

Μ' άλλα λόγια, η φύση του νέου πληθωρισμού στις τρεις χώρες δεν θα έπρεπε ν' αναζητηθεί στις οικονομικές συνθήκες της παραγωγής, οι οποίες δεν μεταβλήθηκαν πάντως αιφνιδιαστικά, αλλά μάλλον στις συνθήκες που τη συνοδεύουν και που καθιστούν δυνατή τη λειτουργία των εγκατεστημένων παραγωγικών συστημάτων.

Πρώτη προϋπόθεση *sine qua non* για τη λειτουργία και ανάπτυξη των ανεπαρκών παραγωγικών συστημάτων, όπως είδαμε, ήταν η *τακτική χρηματιστική ώθηση*. Όμως, η χρηματιστική μεταστροφή, από το 1972-73, προκάλεσε αφεύκτως την αιφνίδια πτώση του επιπέδου οικονομικής δραστηριότη-

τας. Ταυτόχρονα, η εξέλιξη αυτή συνοδεύθηκε από μια ταχεία και εντυπωσιακή άνοδο των τιμών.

Στον παρακάτω Πίνακα, επαληθεύουμε ότι, μέσα στο πλαίσιο της ιδιότυπης νοτιοευρωπαϊκής οικονομικής δομής, εκδηλώνεται μια «παράδοξη» κατ' αρχήν συνάρτηση: η πληθωριστική έκρηξη των τιμών δεν συνδέεται με τη χρόνια επεκτατική πολιτική και με την υπερρευστότητα που επικρατούσαν μέχρι το 1973, αλλά πολύ περισσότερο με την περίοδο που ακολούθησε κατά την οποία εφαρμόστηκε η διαμετρικά αντίθετη πολιτική απορρόφησης της ρευστότητας.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΙΧ

| | Προσφορά χρήματος (M2) πέρα από την αύξηση του ΑΕΠ (ετήσιος μέσος όρος) | | Πληθωρισμός (ετήσιοι μέσοι όροι) | | Αύξηση του ΑΕΠ (ετήσιοι μέσοι όροι) | |
|------------|--|---------|-------------------------------------|---------|--|---------|
| | 1968-72 | 1972-83 | 1968-72 | 1972-83 | 1968-72 | 1972-83 |
| Ελλάδα | 9 | 3 | 2,6 | 18,5 | 8,1 | 2,3 |
| Ισπανία | 7,2 | -0,65 | 8,4 | 16,5 | 6,8 | 1,9 |
| Πορτογαλία | 7,2 | 2,7 | 7 | 22 | 7,4 | 2,6 |

Επιβεβαιώνεται στον ανωτέρω Πίνακα ότι η πληθωριστική άνοδος των τιμών, από το 1973 μέχρι σήμερα, συνδέθηκε μάλλον με την περιστολή των χρηματιστικών πόρων που ετίθεντο στη διάθεση των επιχειρήσεων: στη χρηματιστική αποξήρανση και στη μείωση της συνολικής ρευστότητας οι επιχειρήσεις αντέδρασαν «ανορθόδοξα» με άνοδο των τιμών τους. Ασφαλώς, τα στοιχεία του προβλήματος περιπλέκονται εκ του ότι η άνοδος των τιμών εκδηλώνεται μέσα σε μια συστελλόμενη αγορά, λόγω της διεθνούς χρηματιστικής μεταστροφής και της περιοριστικής πολιτικής των κρατών. Η σπειροειδής κατάσταση, όπου οι αιτίες είναι ταυτόχρονα και αποτελέσματα, και αντιστρόφως, καθήλωσε την ανάπτυξη και τις επενδύσεις μέχρι τη στασιμότητα, ενώ παράλληλα οι τιμές δεν έπαυσαν ν' ανέρχονται: η άνοδος των τιμών ήταν μια άμεση συνέπεια της στασιμότητας της παραγωγής. Θα πρέπει να επαναλάβουμε ότι οι περιοριστικές πολιτικές των κρατών δεν καινοτόμησαν σε τίποτα: ακολούθησαν απλώς, και μάλιστα με παθητικό τρόπο, την εξέλιξη, προσαρμόστηκαν απλώς στη νέα οικονομική σκηνή που διαμορφώθηκε ανεξάρτητα απ' αυτές. Οι πολιτικές των χωρών του νότου ανέλαβαν να φέρουν σε πέρας τις διαδικασίες για την εμβάθυνση της κρίσης, που βέβαια είχε οπωσδήποτε αρχίσει ήδη να εκδηλώνεται στην οικονομική πραγματικότητα των τριών εξαρτημένων χωρών.

Οι νέες οικονομικές αντιλήψεις, ενώ χαρακτηρίζονται ως αντίποδες των

παιδιών, παραμένουν όμως στα πλαίσια της απλής χρηματιστικής διαχείρισης που είχαν χαραχθεί κατά την κενύσιανή περίοδο. Μια κάπως τολμηρή διατύπωση για τη νοτιοευρωπαϊκή εμπειρία, θα υπογράμμιζε ότι η μετάβαση απ' τον κενύσιανισμό στο μονεταρισμό αφορά σχεδόν αποκλειστικά τη χρηματοπιστωτική διαχείριση, ενώ η διαρθρωτική πολιτική και η πολιτική επενδύσεων *αγνοούνται εξίσου και από τα δύο ρεύματα*. Οι νέες αντιλήψεις σχετικά με το τέλος της συρόμενης απ' τη ζήτηση ανάπτυξης, σχετικά με την ανάγκη αποπληθωρισμού που να φθάνει μέχρι την αποανάπτυξη, όπως και πολλές άλλες κατευθύνσεις που προσδιόρισαν τη νέα πολιτική μετά το 1973, δεν ωρίμασαν τόσο μέσα στα κράτη, αλλά μάλλον μέσα στις υπάρχουσες οικονομικές και κοινωνικές δομές. Τα κράτη, οι κυβερνήσεις κοινοποίησαν απλώς την αναγκαία οικονομική λογική που έκρυβε στους κόλπους του το προγενέστερο υπόδειγμα της συνδεδεμένης ανάπτυξης με την «κενύσιανή» διαχείριση.

Η νέα υφεσιακή πολιτική δεν αναγγέλλει τόσο μια νέα οικονομική λογική, *αλλ' αποτελεί την αναγκαία «κρυφή όψη» της παλαιάς*, εφόσον προσδιορίζεται και απορρέει κατ' αντίδραση απ' αυτήν.

Η αιφνίδια επιβράδυνση στους ρυθμούς επέκτασης των νομισματικών μέσων στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες συνοδεύθηκε με μια όχι λιγότερο σημαντική σύσφιξη των πιστωτικών μέσων. Τα αποτελέσματα στον τομέα των χρηματοδοτήσεων είναι ιδιαίτερος χαρακτηριστικά:

ΠΙΝΑΚΑΣ X

*Τραπεζικές πιστώσεις στον ιδιωτικό τομέα
Ετήσια μεταβολή εκτός πληθωρισμού*

| Έτος | Ελλάδα | Πορτογαλία | Ισπανία |
|------|--------|------------|---------|
| 1970 | 19,4% | 13,1% | 8,1% |
| 1971 | 19,2% | 13,9% | 8,8% |
| 1972 | 19,6% | 13,5% | 14,8% |
| 1973 | 2,5% | 21,4% | 15,3% |
| 1974 | -6,8% | -11,4% | 10,4% |
| 1975 | 11,1% | -9,3% | 5,4% |
| 1976 | 9 % | 0,2% | 5,1% |
| 1977 | 13,2% | 21,4% | -2% |
| 1978 | 11,9% | -1,1% | -5,2% |
| 1979 | 0 % | -2,7% | 0,2% |
| 1980 | -4,5% | 9,5% | 6,5% |
| 1981 | 2,7% | 5,2% | 2,4% |
| 1982 | 3 % | 2,9% | 0,6% |
| 1983 | -2,7% | -0,4% | -1,1% |
| 1984 | 1,3% | -8,4% | -10,2% |

Πηγή: ΟΟΣΑ.

Διαπιστώνεται σαφώς στον ανωτέρω Πίνακα, ότι από τις τρεις χώρες, η Ελλάδα ήταν η πρώτη που εισήλθε στον «μακάβριο χορό» της χρηματιστικής περιστολής ήδη από τις αρχές του 1973, πολλούς μήνες προτού ξεσπάσει η πετρελαϊκή κρίση. Είναι πιθανόν ότι η συσταλτική στροφή συνέβαλε στις δύο κοινωνικές εκρήξεις που έθεσαν σε δοκιμασία το καθεστώς των συνταγματάρχων ήδη μέσα στο 1973, δηλαδή ενάμιση χρόνο πριν από την οριστική κατάρρευση της δικτατορίας στην Ελλάδα τον Ιούλιο του 1974. Οι πιστωτικοί περιορισμοί προς τον κλάδο των οικοδόμων, στο όνομα της πάλης ενάντια στην «υπερθέρμανση», πυροδότησαν πιθανώς τις φοιτητικές και λαϊκές κινητοποιήσεις του Φεβρουαρίου 1973. Ομοίως, οι υπερβολικοί νομισματικοί και πιστωτικοί έλεγχοι στη διάρκεια του καλοκαιριού και κατά το φθινόπωρο του αυτού έτους ενέτειναν το κερδοσκοπικό κλίμα, τις αποκρύψεις τροφίμων και άλλων εμπορευμάτων απ' την αγορά, πράγμα που τροφοδότησε τη δημιουργία παράλληλων αγορών συναλλάγματος και εμπορευμάτων. Αυτή η κατάσταση συνέβαλε ασφαλώς, μεταξύ άλλων αιτιών, για να πραγματοποιηθεί η φοιτητική και λαϊκή εξέγερση «του Πολυτεχνείου» στην Αθήνα το Νοέμβρη του 1973.

Παρά τη φαινομενική «αποτυχία» αυτής της εξέγερσης, είχε ήδη διαμορφωθεί το σενάριο για την απομάκρυνση του στρατιωτικού καθεστώτος και για το δημοκρατικό άνοιγμα. Αυτό επρόκειτο να πραγματοποιηθεί οκτώ μήνες αργότερα, τον Ιούλιο του 1974, με αφορμή την κυπριακή τραγωδία και την τουρκική εισβολή στο νησί.

Με ανάλογο τρόπο, η Πορτογαλία εισήλθε στον αγώνα δρόμου της χρηματιστικής περιστολής το 1974 και η Ισπανία το 1975. Τα αυταρχικά καθεστώτα κλονίσθηκαν και τελικά κατέρρευσαν με την ίδια σειρά κατά την οποία αποδέχθηκαν ή υιοθέτησαν την υφεσιακή κατεύθυνση. Φάνηκε ότι η αδυνατότητα της ανάπτυξης αφαιρούσε αυτομάτως κάθε είδους «νομιμοποίηση» από τα αυταρχικά καθεστώτα.

Είναι γεγονός ότι στις τρεις χώρες, οι τραπεζικές πιστώσεις συνιστούν στην πράξη την περίπου αποκλειστική μορφή χρηματοδότησης των επιχειρήσεων, δεδομένης της ανυπαρξίας εθνικών αγορών κεφαλαίου και χρήματος. Κατά συνέπεια, η περιστολή ήταν τόσο περισσότερο δραματική, όσο στις χώρες αυτές λείπουν για τις επιχειρήσεις οι δυνατότητες ν' αντισταθμίσουν το *χρηματιστικό κενό* που δημιουργούν οι πολιτικές του Κράτους με άλλες μορφές χρηματοδότησης ή με νέα χρηματιστικά εργαλεία.⁸ Παρ' όλα

8. Στην αμερικανική και ευρωπαϊκή οικονομία, ένα μεγάλο μέρος της χρηματιστικής περιστολής των τελευταίων δέκα ετών αντισταθμίστηκε στην πράξη με την άνευ προηγουμένου άνθηση των *Νέων Χρηματιστικών Εργαλείων* που δημιούργησαν οι επιχειρήσεις στις μεταξύ τους σχέσεις, όπως και μέσα από τη συγκρότηση νέων ειδικών χρηματιστικών αγορών για τα εργαλεία αυτά, βλ. A. Lamfalussy, *Innovations financières, politique monétaires et stabilité des marchés*, Banque des Règlements Internationaux, Basel 1985.

αυτά, είναι γεγονός ότι ένα μέρος του κενού καλύφθηκε στις τρεις χώρες μέσω του διεθνούς δανεισμού είτε από το Κράτος είτε από τις ιδιωτικές επιχειρήσεις.⁹ Με τον τρόπο αυτό, στις τρεις χώρες, ο εξωτερικός δανεισμός απέσβεσε κάπως τη βιαιότητα του μονεταριστικού κλονισμού.

V. Η ΠΕΡΙΚΟΠΗ ΤΟΥ ΚΕΡΔΟΥΣ

Ασφαλώς, για μια πιο πλήρη εικόνα, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη το ότι οι μηχανισμοί της χρηματιστικής συστολής δεν περιορίστηκαν στη χειραγώγηση των επιτοκίων ή στην προσφορά χρηματοπιστωτικών μέσων. Κινητοποιήθηκαν προς τον σκοπό της «αποθέρμανσης» της οικονομικής δραστηριότητας και, μέσω αυτής, για τη χρηματιστική εξισορρόπηση, κάθε είδους παρεμβάσεις: αύξηση των φόρων και των φορολογικών συντελεστών ώστε ν' αποθαρρυνθεί η κατανάλωση, ειδικοί φόροι πάνω στην οικοδομική δραστηριότητα η οποία στιγματίστηκε σαν υπεύθυνη πληθωρισμού, περιορισμοί των χρηματοδοτήσεων, αύξηση του μεριδίου των μη διαπραγματευσίων εντόκων γραμματίων που το Κράτος τοποθετεί υποχρεωτικά στα εμπορικές τράπεζες, διολισθήσεις ή υποτιμήσεις του νομίσματος και ένα πλήθος από παράλληλες τεχνικές ελέγχου της χρηματιστικής ρευστότητας.

Έγινε σαφές ότι, σύμφωνα με τη λογική της νέας εννοιολογίας, δεν υπάρχει περισσότερο αποτελεσματική τεχνική για την «αποθέρμανση» από εκείνη που πλήττει άμεσα την αποδοτικότητα του κεφαλαίου, δηλαδή εκείνη που θίγει άμεσα την κινητήρια δύναμη της οικονομικής δραστηριότητας. Εάν η αποδοτικότητα κάμπτεται στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες περίπου ταυτόχρονα από το 1974 και εντεύθεν, αυτό προφανώς δεν είναι άσχετο με την εμφάνιση της νέας αντιπληθωριστικής πολιτικής, η οποία ορίζει περίπου ρητά σαν επιδίωξη της την ύφεση.

Μ' άλλα λόγια, η κάμψη της μικροοικονομικής αποδοτικότητας δεν είναι παρά μια απλή συνέπεια των μακροοικονομικών μέτρων που όρισαν ως άμεση επιδίωξή τους την εξωτερική και εσωτερική εξισορρόπηση, όπως και τον αποπληθωρισμό, αντί οιαδήποτε τιμήματος. Στο σημείο αυτό, η έκθεση

9. Βλ. OCDE, *Etudes Economiques: Espagne 1980 και 1981*. Ο ΟΟΣΑ σημειώνει ακόμη ότι για την Ισπανία, μια υπερβολική πιστωτική περιστολή προκάλεσε σε αντιστάθμισμα σημαντικές μετακινήσεις κεφαλαίων απ' το εξωτερικό, πράγμα που επέφερε μίαν απροσδόκητη και ανεπιθύμητη άνοδο της ισοτιμίας του εθνικού νομίσματος. Προφανώς, η πολιτική της Ισπανίας, κατά τα έτη '70, υπήρξε περισσότερο περιοριστική απ' όσο έπρεπε ή απ' όσο μπορούσε να είναι: η χρηματιστική επιτυχία της βραχυκύκλωσε τις άμεσες προσδοκίες της στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο.

της Οικονομικής Επιτροπής για την Ευρώπη (ΟΕΕ), όσον αφορά την οικονομική κατάσταση στη νότια Ευρώπη, είναι κατηγορηματική: «Οι επενδύσεις είναι το μέρος της εγχώριας ζήτησης (στις χώρες της νότιας Ευρώπης), που επλήγη περισσότερο απ' όλα τα άλλα, με τα μέτρα της συσταλτικής πολιτικής» (βλ. έκθεση της ΟΕΕ για το έτος 1984, Ηνωμένα Έθνη 1985).

Πράγματι, όπως είδαμε η επένδυση δεν πλήττεται μόνον κατά τρόπο παρεπόμενο από την εφαρμογή των συσταλτικών μέτρων, αλλ' αποτελεί πλέον έναν *de facto* στόχο της νέας πολιτικής, η οποία σκοπεύει με τον τρόπο αυτό να περιορίσει τη *συνολική ενεργό ζήτηση* και όχι μόνον την κατανάλωση. Η επένδυση, ως γνωστόν, στην εθνικολογιστική οπτική, εμφανίζεται σαν ένας συντελεστής που επιδεινώνει άμεσα το εξωτερικό έλλειμμα, ενώ παράλληλα εντείνει τις πιέσεις πάνω στο εθνικό επίπεδο των τιμών.

Στην Ισπανία, η εργοδοσία καταγγέλλει διαρκώς την πιστωτική στενότητα και τη σκλήρυνση των χρηματοδοτικών όρων προς τις βιομηχανικές επιχειρήσεις: το υψηλό χρηματιστικό κόστος θεωρείται από τις επιχειρήσεις ως ο πρώτος απαγορευτικός συντελεστής για την πραγματοποίηση νέων επενδύσεων.

Στην Πορτογαλία, οι επιχειρηματίες καταγγέλλουν τον «στραγγαλισμό» των κερδών από το διογκούμενο χρηματιστικό κόστος, πράγμα που άλλωστε δικαιολογεί την άνοδο των τιμών και τη διαιώνιση του πληθωρισμού: οι χρηματιστικές δυσχέρειες των επιχειρήσεων αντανακλώνται άμεσα στις τιμές. Φυσικά οι μομφές των επιχειρηματιών στρέφονται επίσης προς την ταχεία αύξηση του εργασιακού κόστους, των πρώτων υλών και της ενέργειας. Στην Ελλάδα, οι περιοδικές έρευνες του ΣΕΒ ΙΟΒΕ επιβεβαιώνουν ότι, σύμφωνα με τους Έλληνες βιομηχάνους, κύρια αιτία για τη σημερινή οικονομική άπνοια και για την ανυπαρξία νέων επενδύσεων θεωρείται η *προϊούσα ανεπάρκεια* της εσωτερικής ζήτησης, η ανεπάρκεια και το υψηλό κόστος του κυκλοφοριακού κεφαλαίου που διατίθεται από το τραπεζικό σύστημα. Μέσα στο πλαίσιο της πιστωτικής περιστολής, το Κράτος, με τη σειρά του, εμφανίζεται επίσης ως υπεύθυνο της χρηματιστικής δυσπραγίας των επιχειρήσεων, στο μέτρο που ιδιοποιείται κυριαρχικά το μέγιστο μέρος των, έτσι κι αλλιώς, συρρικνούμενων χρηματιστικών μέσων.¹⁰

10. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζουν οι τακτικές έρευνες του ΣΕΒ στον ελληνικό επιχειρηματικό κόσμο, 50% των επιχειρήσεων θεωρούν ως πρωτεύουσα δυσκολία σήμερα την *ανεπάρκεια της ζήτησης*, ενώ 16% αποδίδουν την πρωτεύουσα θέση στις δυσκολίες που προέρχονται από το *υψηλό κόστος* και την *περικοπή των πιστώσεων* για κυκλοφοριακό κεφάλαιο. Θα είναι ίσως ενδιαφέρον να υπομνησθεί ότι και στις δύο αυτές δυσκολίες που περιορίζουν αναπόφευκτα τον κύκλο εργασιών, οι επιχειρήσεις βρίσκουν τελείως φυσιολογικό ν' αντιδρούν με *άνοδο των τιμών τους*, δεδομένου ότι οι υποχρεώσεις τους παραμένουν υψηλές, έστω και αν ο κύκλος εργασιών κάμπτεται ακόμη περισσότερο εξαιτίας ακριβώς της άνοδου των τιμών.

Η πολιτική των πιστωτικών περιορισμών απ' το Κράτος, εφόσον προκαλεί άνοδο του χρηματιστικού κόστους λειτουργίας ολόκληρης της εθνικής οικονομίας, θεωρείται γενικά ως ο κύριος μηχανισμός για τη συρρίκνωση της εγχώριας αγοράς και ζήτησης, αλλά και για τη συνεχή άνοδο των τιμών.¹¹

Οι Έλληνες βιομήχανοι επικαλούνται συχνά τη «νοσηρά χρηματιστική δομή» των ελληνικών επιχειρήσεων, καθ' όσον είναι υπερβολικά εξαρτημένες απ' τα δανειακά κεφάλαια και συνεπώς υπερευαίσθητες απέναντι στην παραμικρή μεταβολή των χρηματοδοτικών όρων. Οι ίδιοι δεν χάνουν την ευκαιρία για να υπογραμμίσουν ότι η επιβράδυνση της οικονομικής δραστηριότητας, όπως και η κάμψη της αποδοτικότητας, προέρχονται κατά κύριο λόγο από τις «εξαιρετικές χρηματοδοτικές δυσκολίες» που οφείλονται τόσο στον οικονομικό περίγυρο γενικά, όσο και στην κρατική πολιτική, η οποία προσθέτει στις δυσκολίες αντί να τις αντισταθμίζει με πρόσθετα πλεονεκτήματα.¹²

Η τρέχουσα οικονομική άπνοια στη νότια Ευρώπη μπορεί συνεπώς να αποδοθεί σε πολλούς λόγους: στην ακρίβεια των χρηματοδοτήσεων, στις αντιπληθωριστικές πολιτικές που εξ ορισμού συρρικνώνουν την αγορά, στην ιδιοποίηση ενός αυξανόμενου μεριδίου της εθνικής αποταμίευσης από τον δημόσιο τομέα, στους χρηματοπιστωτικούς περιορισμούς τους κ.λπ. Είναι βέβαιο ότι η συνδρομή πολλών αιτιών έχει συμβάλει στο κλίμα της οικονομικής και επιχειρηματικής ακινησίας. Κατά συνέπεια, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι η περιοριστική πολιτική στη νότια Ευρώπη έχει ήδη επιτύχει τον αληθινό στόχο της: η οικονομική δραστηριότητα έχει τόσο πλέον «αποθερμανθεί» που απλώς φυτοζωεί, και αυτό έγινε δυνατό μεταξύ άλλων με το πιστωτικό σφίξιμο, όπως και με τη νομισματική περιστολή.¹³ Παρ' όλα

11. Βλ. τις ετήσιες εκθέσεις του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών. Ο πρόην διευθυντής του Ινστιτούτου Μελετών IOBE του Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών εξέφραζε με πιστότητα τις θέσεις των Ελλήνων επιχειρηματιών, όταν έγραφε στα 1976: «Η εφαρμοσθείσα αντιπληθωριστική πολιτική από του 1973 υπήρξε κατασταλτική υπό την έννοιαν ότι υπήρξεν εντονότερα παρ' ό,τι ήτο αναγκαίον διά την συγκράτησιν του πληθωρισμού... Η περιστολή συνεπώς της προσφοράς χρήματος κατά τα έτη 1973-74 υπήρξε *πραγματική*, ήτοι πέραν του ό,τι αντιστοιχεί εις την ανάγκην ελέγχου του πληθωρισμού, με αποτέλεσμα ίσως την *έντασιν της υφέσεως*» (υπογραμ. Κ.Β.), βλ. Γ. Κουτσουμάρης, *Χρηματοδότησις και ανάπτυξις της βιομηχανίας*, IOBE, Αθήναι 1976, σελ. 109-110.

12. Τα χρηματιστικά έξοδα των επιχειρήσεων σε σχέση με τα ακαθάριστα επιχειρηματικά κέρδη στην Ελλάδα, από 12,5% το 1973, αυξήθηκαν σε 30% το 1983. Ομοίως, τα χρηματιστικά έξοδα, από 18% των συνολικών εξόδων των επιχειρήσεων το 1972, είχαν φθάσει σε 28,4% το 1983.

13. Ο Γ. Κουτσουμάρης σημείωνε το 1976, μ' ένα κριτικό πνεύμα, ότι «η χρηματοδότησις του βιομηχανικού τομέως εις την Ελλάδα δεν ηκολούθησε (από του 1973) συμμετρικός την επέκτασιν των δυνατοτήτων χρηματοδοτήσεως του πιστωτικού συστήματος», βλ. *op. cit.*

αυτά, η πραγματοποίηση αυτού του στόχου δεν επέφερε ούτε τη μείωση του πληθωρισμού (στην Πορτογαλία και στην Ελλάδα ο πληθωρισμός διατηρείται σε αρκετά υψηλά επίπεδα, ο δε περιορισμός του στην Ισπανία δεν έχει ακόμη φθάσει σ' ένα ύψος εφσυχαστικό) ούτε την εξισορρόπηση των εξωτερικών χρηματιστικών σχέσεων (οι εισαγωγές δεν κάμπτονται παρά τη συρρίκνωση του επίσημου διαθέσιμου εισοδήματος).

Στην Ελλάδα, η ετήσια αύξηση των συνολικών τραπεζικών χρηματοδοτήσεων, σε σταθερές τιμές, από 11% του ΑΕΠ στα 1972 είχε περιοριστεί στα 7% το 1983. Ομοίως, η προσφορά χρήματος (M1) σε σχέση με το ΑΕΠ ακολούθησε πορεία ραγδαίας μείωσης και στις τρεις χώρες του νότου:

ΠΙΝΑΚΑΣ XI

Προσφορά χρήματος (M1) ως % του ΑΕΠ

| Έτος | Ελλάδα | Ισπανία | Πορτογαλία |
|------|--------|---------|------------|
| 1954 | 9,9 | — | — |
| 1961 | 14,8 | 28,5 | — |
| 1968 | 19,2 | 30,3 | 55,5 |
| 1972 | 20,2 | 35,7 | 55,5 |
| 1984 | 14,1 | 20,4 | 23,2 |

Στον ανωτέρω Πίνακα, επιβεβαιώνεται για ακόμη μια φορά ότι η νομισματική ώθηση, αφού «*τράβηξε*» τακτικά την οικονομία των τριών χωρών επί είκοσι περίπου χρόνια προς αξιοσημείωτες αυξητικές επιδόσεις, με τη συρρίκνωσή της από το 1973, με ρυθμό ταχύτερο απ' ό,τι το ΑΕΠ, λειτουργεί στην πράξη ως ένας συντελεστής που καθλώνει σε *στασιμότητα* ή ακόμη και σε «*αποανάπτυξη*» το εθνικό προϊόν. Ας σημειωθεί ότι η νομισματική συρρίκνωση είναι στην πράξη κατά πολύ ταχύτερη απ' ό,τι δείχνει η σχέση της με το ΑΕΠ, δεδομένου ότι κατά την αυτή περίοδο το ποσοστό αύξησης του εθνικού προϊόντος είναι συχνά αρνητικό. Κατά συνέπεια, είναι σαφές ότι η φάση *χρηματιστικής περιστολής* που εγκαινιάσθηκε στην Ελλάδα από το 1973, στην Πορτογαλία από το 1974 και στην Ισπανία από το 1975, δεν ήταν διόλου μια απλή αντίδραση της οικονομίας απέναντι σε συμπτώματα ενδεχομένως υφεσιακού χαρακτήρα: αντίθετα, η χρηματιστική συστολή παρενέβη σε μια έντονα *αυξητική φάση της οικονομίας*. Το έτος 1973 χαρακτηρίζεται από υψηλά ποσοστά αύξησης του ΑΕΠ: 7,3% στην Ελλάδα, 7,9% στην Ισπανία, 11,2% στην Πορτογαλία, σε *σταθερές τιμές*.

Ακόμη και αν η επίσημη αιτιολόγηση των συσταλτικών μέτρων ξεκίνησε από την υπόθεση της «*υπερθέρμανσης*», εντούτοις για τους οικονομικούς παρατηρητές της εποχής εκείνης (1972-73), το βασικό πρόβλημα που κλήθη-καν ν' αντιμετωπίσουν τα «*αποθερμαντικά*» μέτρα ήταν η άμεση απειλή πά-

νω στα εξωτερικά χρηματιστικά ισοζύγια από τους αιφνίδιους και άτακτους κυματισμούς που εμφανίσθηκαν στις διεθνείς κινήσεις χρηματιστικών κεφαλαίων. Προηγήθηκε η διεθνής μάχη των επιτοκίων, για ν' ακολουθήσει εκείνη των πιστωτικών περιορισμών. Η πληθωριστική άνοδος των τιμών δεν ήταν ούτε αυτόνομο ούτε πρωτογενές φαινόμενο, αλλά άμεση συνέπεια του πιστωτικού σφιζίματος. Οι νομισματοπιστωτικές αρχές στις τρεις χώρες του νότου εισήλθαν στο δρόμο της περιστολής με ιδιαίτερη *αμηχανία*, συρόμενες σ' αυτό από εκείνες των δυτικοευρωπαϊκών χωρών. Μ' άλλα λόγια, η περιοριστική στροφή δεν υπαγορεύθηκε από προγενέστερα υφιστάμενα συμπτώματα,¹⁴ αλλ' ούτε και από τις εγγενείς προϋποθέσεις της αυξητικής φάσης ή των υποτιθέμενων δυσκολιών της, αλλά κυρίως από τις νέες διεθνείς χρηματιστικές συνθήκες.

Μ' αυτό τον τρόπο η επιβράδυνση μέχρι τη στασιμότητα και την «αποανάπτυξη» στις τρεις χώρες του νότου συνδέεται όχι κατ' ανάγκην με τις ειδικές συνθήκες κάποιας συγκεκριμένης εθνικής οικονομίας, αλλά με τη γενικότερη πορεία της συσσώρευσης του κεφαλαίου προς τη στασιμότητα, την ύφεση και την απαξίωση. Η αιφνίδια ανατίμηση των χρηματιστικών αξιών από το 1973 και εντεύθεν αποβαίνει έτσι ο αναγκαίος μηχανισμός για την εξουδετέρωση ενός όλο και μεγαλύτερου μέρους του παραγωγικού κεφαλαίου.

Αμηχανία και φόβος προσδιόρισαν τις πραγματικές συνθήκες υπό τις οποίες οι τρεις χώρες του ευρωπαϊκού νότου εισήλθαν στον δρόμο της περιστολής, της οποίας η γενικότερη δυναμική επρόκειτο να οδηγήσει στην «αποανάπτυξη» σε παγκόσμια κλίμακα.

VI. Ο ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ

Είναι αλήθεια ότι στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, τα χρηματοδοτικά έξοδα των επιχειρήσεων έχουν φθάσει σε ιδιαίτερα υψηλά επίπεδα, ενώ η δυσπραγία της αγοράς επιτείνεται με την απορρόφηση της ρευστότητας και με τις λεγόμενες πολιτικές «εξυγίανσης».

Όμως, εάν η «αποξηραντική» πολιτική είναι σε θέση να περιορίσει τη ρευστότητα, η αποτελεσματικότητά της αποβαίνει σε μεγάλο βαθμό προβληματική όσον αφορά τη δυνατότητα αποτροπής των χρηματιστικών ρευμάτων από την κατεύθυνση των μεγάλων διεθνών χρηματιστικών αγορών. Οι χώρες του νότου, για να εμποδίσουν αυτή τη μεταστροφή στις κινήσεις των κεφα-

14. Μια ελαφρά κάμψη της αποδοτικότητας δεν ήταν αρκετή για την είσοδο στη στασιμότητα, εάν δεν ακολουθούσε πάραυτα το περιοριστικό οπλοστάσιο.

λαίων, επιχειρούν με την πολιτική της περιστολής να διασφαλίσουν σχετικά ικανοποιητικές συνθήκες για την αποδοτικότητα των χρηματιστικών αξιών. Όμως, η άνοδος της χρηματιστικής αποδοτικότητας οδηγεί αναπόδραστα στην πτώση εκείνης του παραγωγικού κεφαλαίου.

Ταυτόχρονα, αναγκαία διαπίστωση είναι ότι ο στόχος της εξωτερικής χρηματιστικής εξισορρόπησης παραμένει σε μεγάλο βαθμό ανέφικτος, με την περιορισμένη και ειδική εξαίρεση της Ισπανίας κατά το 1984-85, χάρη στον δραστικό περιορισμό των εισαγωγών, σε συνδυασμό με την άνοδο του μεταναστευτικού συναλλάγματος.¹⁵

Η ταχεία άνοδος του χρηματοδοτικού κόστους κατά τα τελευταία χρόνια λειτούργει κατ' ανάγκην ως μια προϋπόθεση για τον «στραγγαλισμό» του κέρδους: οι επιχειρηματίες ενθαρρύνονται εξ αυτού στο ν' αποσύρουν *ακόμη ταχύτερα* τα ίδια κεφάλαια από τις επιχειρήσεις. Μ' άλλα λόγια, οι επιπτώσεις της συσταλτικής πολιτικής αποβαίνουν ακόμη περισσότερο αισθητές στο παραγωγικό πεδίο απ' ό,τι στο χρηματιστικό.¹⁶ Συρρικνώνεται η ρευστότητα του κυκλοφοριακού κεφαλαίου, αλλά εξ αυτού συρρικνώνεται ακόμη ταχύτερα η ρευστότητα του διαθέσιμου άμεσου επιχειρηματικού κεφαλαίου.¹⁷

Στην πορεία προς τη γενικότερη περιστολή της οικονομικής δραστηριότητας, κάθε νοτιοευρωπαϊκή κυβέρνηση διατρέχει τον κίνδυνο να θεωρηθεί απ' τους ευρωπαίους επιχειρηματίες ως «αντικαπιταλιστική»: τα πρώτα και αναλόφωκτα θύματα της συσταλτικής πολιτικής είναι τα επιχειρηματικά κέρδη. Εάν η αυταρχική δεξιά κυβέρνησε πάνω στη βάση μιας διαρκούς επέ-

15. Θα έπρεπε ασφαλώς να εξετασθεί εάν και κατά πόσον αυτή η ανάκαμψη των μεταναστευτικών εμβασμάτων στην Ισπανία συνδέεται με την άνευ προηγουμένου αύξηση της ανεργίας, η οποία υπερβαίνει σήμερα τα 22,5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού. Εξάλλου, η διατήρηση του χρηματιστικού ισοζυγίου στην Ισπανία μετά το 1984 δεν έγινε δυνατή παρά με τίμημα όχι τη συστολή, αλλά μια σειρά από επεκτατικές και χαρακτηριστικού τύπου ολισθήσεις: η εσωτερική ζήτηση όχι μόνον αυξήθηκε, αλλά ξαναπήρε πρωτεύουσα σημασία, σε σχέση με τις εξαγωγές που παρέμειναν στάσιμες, ως κινητήρια δύναμη της οικονομικής δραστηριότητας (βλ. *Le Monde*, 27 Μαΐου 1986). Η μετατόπιση του κέντρου βάρους προς την εσωτερική αγορά για την επέκταση της παραγωγής και την εξωτερική εξισορρόπηση στηρίχθηκε επίσης για το 1985 σε δύο ακόμη αξιωματικώς ολισθήσεις: οι πραγματικοί μισθοί αυξήθηκαν μέσα στο 1985 κατά 9%, ενώ παράλληλα το δημόσιο έλλειμμα της Ισπανίας από 5% του ΑΕΠ το 1984, αυξήθηκε επίσης σε 5,75% το 1985, χωρίς αυτό, βέβαια, να εμποδίσει καθόλου τον πληθωρισμό να πέσει στο 9%, βλ. OCDE, *Etudes Economiques-Espagne*, 1986.

16. Κανονικά, για ν' αντιμετωπίσουν τα προβλήματα από τον περιορισμό της ρευστότητας και της ζήτησης, οι επιχειρήσεις θα είχαν ανάγκη από αυξημένες πιστώσεις και σε κόστος χαμηλό. Όμως στο πλαίσιο μιας αστηνής συσταλτικής πολιτικής, δεδομένου ότι *ο άμεσος στόχος δεν είναι ούτε η ανάκαμψη ούτε η βοήθεια στις επιχειρήσεις, αλλά' απλώς και μόνον η εξωτερική χρηματιστική εξισορρόπηση*, το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει, πράγμα που καθιστά προβληματική την επιβίωση ενός μεγάλου παραγωγικών μονάδων.

17. Σε μια χώρα σαν την Ελλάδα, τα ίδια κεφάλαια των επιχειρήσεων τείνουν να μειωθούν εντυπωσιακά ως ποσοστό επί του συνολικού κεφαλαίου, και τούτο παρά την όλο και μεγαλύτερη ακρίβεια των δανειακών κεφαλαίων. Έτσι, τα ίδια κεφάλαια, από 34% του συνολι-

κτασης των χρηματοπιστωτικών μέσων, η νέα πολιτική για την «οικονομική και χρηματιστική εξυγίανση» με βάση την περιοριστική αρχή, κινδυνεύει να φανεί σαν ένα «αριστερού τύπου» εγχείρημα και, σαν τέτοιο, δεν θα μπορούσε ν' αναληφθεί στη νότια Ευρώπη παρά μόνον από δημοκρατικά καθεστώτα και μάλιστα, ακόμη περισσότερο, από τις δυνάμεις της νοτιοευρωπαϊκής αρι-

κού κεφαλαίου το 1974, συρρίκνώθηκαν σε 23% το 1983: προφανώς, το δάνειο αποφέρει σήμερα πολύ περισσότερο απ' ό,τι η επένδυση.

Η αποδοτικότητα των ιδίων κεφαλαίων στην Ελλάδα εξελέγχθηκε κατά τον εξής τρόπο:

ΠΙΝΑΚΑΣ XIX

Η αποδοτικότητα του κεφαλαίου στην Ελλάδα

| | | | |
|------|------|------|------|
| 1975 | 6,5% | 1980 | 7,8% |
| 1976 | 7,1 | 1981 | 5,4 |
| 1977 | 4,9 | 1982 | -4,7 |
| 1978 | 3,8 | 1983 | -3,5 |
| 1979 | 8,0 | 1984 | -6,0 |

Ας σημειωθεί ότι η ταχύτερη συρρίκνωση των ιδίων κεφαλαίων σε σχέση με το ανερχόμενο κόστος των δανειακών δεν αποτελεί ένα απλό νοτιοευρωπαϊκό «παράδοξο», αλλ' εξηγείται, όπως είδαμε ανωτέρω, με την ταχύτερη σύντμηση των ορίων της αποδοτικότητας του ίδιου κεφαλαίου.

Στο σύνολο των ανεπτυγμένων χωρών —με την εξαίρεση δύο που βρέχονται απ' τη Μεσόγειο, τη Γαλλία και την Ιταλία— το μερίδιο της αυτοχρηματοδότησης των επιχειρήσεων αυξάνει μέσα στην τελική χρηματοδότηση, για ν' αντιμετωπισθεί η άνοδος του χρηματιστικού κόστους του δανειακού κεφαλαίου. Μεταξύ 1970 και 1984, το μερίδιο της αυτοχρηματοδότησης στις ΗΠΑ αυξάνεται από 56% σε 60%, στη Γερμανία από 34% σε 36%, στην Ιαπωνία από 18% σε 24%. Μόνον στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, συμπεριλαμβανομένης της Γαλλίας και της Ιταλίας, εμφανίζεται το ακριβώς αντίστροφο φαινόμενο: προφανώς, αυτό εξηγείται απ' το ότι η μείωση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου είναι πιο σημαντική από τη διόγκωση του πιστωτικού κόστους, η οποία συνιστά την αρχική αιτία αυτής της διαδικασίας.

Συμμετρικά, παρατηρείται ότι στις μεσογειακές χώρες, αντίθετα μ' ό,τι συμβαίνει στις δυτικές οικονομίες, οι επιχειρήσεις *συνεχίζουν σχετικά να δανείζονται*, ακόμη και με επαχθέστερους όρους, και τούτο διότι το κόστος του ίδιου κεφαλαίου αποβαίνει σχετικά ακόμη περισσότερο επαχθές λόγω της δραματικής σύντμησης των ορίων της αποδοτικότητας. Δεν εκδηλώνεται συνεπώς στις *πέντε μεσογειακές χώρες της Ευρώπης η τάση για υποκατάσταση ιδίων κεφαλαίων στα δανειακά*, που παρατηρείται γενικότερα στις δυτικές οικονομίες.

Αντίθετα, η διόγκωση του κόστους του δανειακού κεφαλαίου, καταστρέφοντας γενικότερα την αποδοτικότητα, οδηγεί στη συρρίκνωση και σχεδόν εξαφάνιση από την παραγωγή του ίδιου κεφαλαίου. Το *αρνητικό κόστος* του ίδιου κεφαλαίου έχει σήμερα αποβεί επαχθέστερο από το *θετικό κόστος* του δανειακού. Έτσι, ο δανεισμός, έστω και μειωμένος σε έκταση, συνεχίζει να υπάρχει και να θεωρείται ανεπαρκής, ενώ η νέα επένδυση ιδίου κεφαλαίου έχει περίπου εκλείψει, τουλάχιστον στις τρεις χώρες του νότου. Οι επιχειρηματίες ενώ απαγκιστρώνουν τα ιδιόκτητα κεφάλιά τους από τις επιχειρήσεις τους, ταυτόχρονα παραπονούνται ότι οι παρεχόμενες πιστώσεις κεφαλαίου είναι ανεπαρκείς.

Η συμμετοχή των χρηματιστικών πόρων στο σύνολο των πόρων που βρίσκονται στη διάθεση των επιχειρήσεων, από 50% το 1970 στη Δυτική Γερμανία, έχει σήμερα κατέλθει σε

στεράς. Η κατανομή του κόστους της «εξυγίανσης» συνιστά ένα πρόβλημα κατ' εξοχήν κοινωνικό.¹⁸

Ο υψηλότερος βαθμός χρηματιστικής εξάρτησης στον νότο, απ' ό,τι στη βορειοδυτική Ευρώπη, εξηγεί γιατί με κάθε σφίξιμο στο χώρο της διεθνούς κεφαλαιαγοράς, οι οικονομίες του νότου πλήττονται πολύ περισσότερο και πολύ βαθύτερα απ' ό,τι άλλες περιοχές της Ευρώπης. Στο νότο τα επιτόκια αρχίζουν να γίνονται επιτέλους θετικά, όμως αυτό, ενώ δυσκολεύει ασφαλώς το λειτούργημα των επενδυτών, δεν κατορθώνει διόλου να προσελκύσει σημαντικές χρηματιστικές ροές ικανές να εξισορροπήσουν τα συναλλαγματικά εξωτερικά ισοζύγια.

Η οικοδομή, προφανώς, αφού επωφελήθηκε κατά πρώτο λόγο από την τακτική πιστωτική επέκταση στο παρελθόν, εμφανίζεται σήμερα ως το πρώτο επίσης θύμα από τη μεταστροφή της διεθνούς χρηματιστικής σκηνής και από την αιφνίδια εμφάνιση της νέας οικονομικής πολιτικής.

Από την άλλη πλευρά, το σταμάτημα των επενδύσεων και η αποτυχία της χρηματιστικής πολιτικής στο νότο οδηγούν στην αδιάκοπη απαξίωση των εθνικών νομισμάτων και, κατ' αναπόδραστη συνέπεια, στη διαρκή άνοδο των τιμών, εφόσον τα εμπορεύματα δεν υπολογίζονται σε ζήτηση, αλλά σε χρήμα. Η ζήτηση δεν είναι δυνατόν να εννοηθεί πέρα από τη χρηματική μορφή της. Οι τιμές έτσι ανέρχονται όχι τόσο γιατί αυξάνει η ζήτηση καθ' εαυτήν, πράγμα που πάντως δεν είναι ακριβές, αλλά κυρίως διότι μειώνεται η αξία του νομισματος, μολονότι το δανειακό κόστος του δεν παύει να διογκώνεται. Στις χώρες του βορρά, αντίθετα, η επιτυχία της πολιτικής για την ακρίβεια του χρήματος και των πιστωτικών μέσων συνδέθηκε με την πτώση του επιπέδου των τιμών και τον αποπληθωρισμό.

Μέσα σ' αυτόν τον οικονομικό περίγυρο, η παραγωγικότητα της εργασίας αναπτύσσεται με μεγάλη βραδύτητα ή παραμένει στάσιμη, ενώ παράλ-

25%. Στις ΗΠΑ, το χρηματιστικό μερίδιο, από 40% το 1970 έχει κατέλθει σε 31% το 1984. Η αντίστροφη εξέλιξη παρατηρείται στις λατινικές και μεσογειακές οικονομίες. Στη Γαλλία, επί παραδείγματι, το χρηματιστικό μερίδιο στο σύνολο των διαθέσιμων για τις επιχειρήσεις πόρων, από 56% το 1970 είχε ανέλθει σε 62% το 1984. Στην Ελλάδα, η χρηματιστική συμμετοχή στους πόρους των επιχειρήσεων, από 66% του συνόλου το 1974, αυξήθηκε σε 77% το 1983: δηλαδή, από ένα επίπεδο ήδη «παραδόξως» υψηλό για τις προδιαγραφές των δυτικών οικονομιών, η χρηματιστική συμμετοχή ανέρχεται ακόμη υψηλότερα κατά την περίοδο της ύφεσης που άρχισε το 1974. Βλ. OCDE, *Les comptes des entreprises non-financières*, Παρίσι 1985.

18. Σημειώνεται ένα ακόμη νοτιοευρωπαϊκό «παράδοξο»:

Ενώ οι αναγγελλόμενες κοινωνικές και θεσμικές μεταρρυθμίσεις είναι αναμφισβήτητα προοδευτικού χαρακτήρα, εντούτοις οι τρεις κοινωνίες του νότου, κατά τα τελευταία χρόνια, βυθίζονται σ' έναν οικονομικό και κοινωνικό λήθαργο, σε μια ατμόσφαιρα αποστράτευσης και κατατονίας των κοινωνικών κινημάτων και των ιδεών, σ' έναν κοινωνικό νεοσυντηρητισμό, έστω και αν πολιτικά ανέρχονται μεταρρυθμιστικές κοινωνικές δυνάμεις. Φαίνεται ότι το αδιέξοδο της ανάπτυξης, η προίουσα αποανάπτυξη βρίσκεται στη βάση για την εξήγηση αυτού του νοτιοευρωπαϊκού «παραδόξου».

ληλα ο πληθωρισμός συνεχίζει ν' αυξάνει, συμπαρασύροντας στην άνοδο και το εργασιακό κόστος. Η διάσταση ανάμεσα στον πληθωρισμό και στην αύξηση της παραγωγικότητας οδηγεί σε αποσύνθεση το εργασιακό κόστος από την απόδοση της παραγωγικότητας: οι εργαζόμενοι, ενθαρρυνόμενοι απ' τον πολιτικό, κοινωνικό και θεσμικό εκδημοκρατισμό, έχουν επιβάλει τη διαρκή σύνδεση του μισθού με την κίνηση των τιμών, πράγμα που μέσα στις δεδομένες συνθήκες απομακρύνει αναπόφευκτα την πορεία των τιμών από εκείνη της παραγωγικότητας, η οποία παραμένει στάσιμη ως συνάρτηση της επενδυτικής άπνοιας. Εφόσον ο μισθός της εργασίας δεν είναι παρά μια τιμή, εξελίσσεται μαζί με το γενικό επίπεδο των τιμών, ενώ η παραγωγικότητα, ως συνάρτηση των επενδύσεων και της τεχνολογικής ανανέωσης, παραμένει στάσιμη, ενόσω οι επενδύσεις και μαζί μ' αυτές η εφαρμοζόμενη τεχνολογία υστερούν. Από την ύφεση του 1974, ο ευρωπαϊκός νότος έχει κυλήσει σιγά σιγά σε συνθήκες οικονομικής κατατονίας: ο σχηματισμός κεφαλαίου έχει γίνει *αρνητικός*, ο βαθμός χρησιμοποίησης της εγκατεστημένης βιομηχανικής ισχύος έχει καμφθεί σημαντικά, η ανεργία συνεχίζει ν' αυξάνει.¹⁹

ΠΙΝΑΚΑΣ XII

Μέση ετήσια αύξηση του σχηματισμού κεφαλαίου

| | 1960-73 | 1973-84 |
|------------|---------|---------|
| Ελλάδα | 9,9 | -2,1 |
| Ισπανία | 10,6 | -1,2 |
| Πορτογαλία | 7,8 | -1,0 |
| ΕΟΚ | 5,5 | -0,06 |

Οι νομισματοπιστωτικοί περιορισμοί έχουν αναπόφευκτα οδηγήσει τις τρεις χώρες του νότου σ' έναν συστηματικά διογκούμενο *εξωτερικό δανεισμό*: μέσα στο περιστελλόμενο χρηματιστικό πλαίσιο, ο δανεισμός σύμφωνα με τους όρους της ελεύθερης αγοράς κεφαλαίου αποτέλεσε αρχικά τη μοναδική διέξοδο για τα κράτη προκειμένου να διασφαλισθεί ένα σχετικά ανεκτό επίπεδο χρηματοδότησης της οικονομίας. Αρχική υπόθεση ήταν ότι ο δανεισμός δεν ήταν τόσο υψηλός στις τρεις χώρες του νότου, ώστε να θέτει σε κίν-

19. Ο βαθμός χρησιμοποίησης του εγκατεστημένου παραγωγικού δυναμικού στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες έχει λάβει την κατιούσα από το 1974. Έτσι, στα 1984, ο δείκτης αυτός ήταν 75% στην Πορτογαλία, 70% στην Ισπανία και 71% στην Ελλάδα (1985).

Εξάλλου, όσον αφορά τις τέσσερις μεγάλες οικονομίες της ΕΟΚ (Γερμανία, Γαλλία, Ιταλία, Αγγλία), ο δείκτης για τη χρησιμοποίηση του εγκατεστημένου παραγωγικού εξοπλισμού ήταν 83% κατά μέσο όρο για το 1985, βλ. *Revue Economie Européenne*, Έκδοση της Commission της ΕΟΚ, No 23/1985.

δυνο τη διεθνή χρηματιστική φερεγγυότητα των τριών χωρών ούτε τις ισοτιμίες των νομισμάτων τους.

Όμως, στη συνέχεια, η παρατεινόμενη διόγκωση του χρέους οδήγησε σε μια νέα τοποθέτηση του προβλήματος: α) ενώ η προσφυγή στον εξωτερικό δανεισμό ήταν μια γενικότερη αντίδραση του *συνόλου* των ευρωπαϊκών χωρών απέναντι στη διεθνή κρίση με στόχο την κάλυψη του χρηματιστικού κενού που προήλθε από τις πολιτικές της περιστολής, όμως —στις τρεις χώρες του νότου— αυτό οδήγησε τελικά στην αύξηση του ειδικού βάρους του Κράτους πάνω στην οικονομία, αντίθετα με τις νεοφιλελεύθερες οικονομικές διακηρύξεις και προσδοκίες, και τούτο διότι στις χώρες του νότου το εξωτερικό χρέος αντλήθηκε κυρίως από δημόσιους φορείς, ενώ ο ιδιωτικός τομέας πολύ λίγο κινήθηκε και στο πεδίο αυτό· β) από ένα χρονικό σημείο και έπειτα, ιδίως μετά το 1982, η χρηματιστική σημασία του δανεισμού μετεξελίχθηκε σε πρόσθετο εργαλείο για την επιβολή της *υφεσιακής πολιτικής* στις χώρες του τρίτου κόσμου. Αρχικά, ο *υποφώσκων προστατευτισμός*, αναπόφευκτη διάσταση της συσταλτικής πολιτικής, μετριαζόταν, ως ένα βαθμό, από τις συνέπειες του εξωτερικού δανεισμού, ο οποίος εξωθούσε την οικονομία προς *περισσότερη εξωστρέφεια*. Η πρακτική του δανεισμού καθιστούσε έτσι ηπιότερη την πολιτική της μείωσης των εισαγωγών και της επιβράδυνσης. Όμως, ενώ το εθνικό προϊόν βρισκόταν σε φθίνουσα πορεία, ταυτόχρονα ένα αυξανόμενο τμήμα του έπρεπε να παραχωρηθεί προς τους δανειστές λόγω εξωτερικού χρέους. Αυτό κατέληξε στο να αναγορευθεί ως *πρωταρχικό στόχο* την άμεση αναζήτηση *χρηματιστικού πλεονάσματος* για την πληρωμή των τοκοχρεολυσίων και τη διασφάλιση της φερεγγυότητας. Η πολιτική της οικονομικής συρρίκνωσης επιβλήθηκε με την ελπίδα ότι θα εξαχθεί έτσι το χρηματιστικό πλεόνασμα, έστω και αν, εξ αυτού, η οικονομική δραστηριότητα πληγεί καίρια. Στη Λατινική Αμερική, ο εξωτερικός δανεισμός δεν αντιμετωπίζεται πλέον σαν μια πρακτική που απλώς συνεπάγεται κάποιο κόστος, αλλά θεωρείται όλο και περισσότερο σαν ένα εργαλείο των διεθνών χρηματιστικών κύκλων για την επιβολή της υφεσιακής πολιτικής στις οφειλέτριες χώρες. Γίνεται δεκτό ότι, τελικά, το κρίσιμο πρόβλημα του εξωτερικού χρέους δεν είναι τόσο το ύψος του, όσο το *είδος της πολιτικής* που επιβάλλεται στ' όνομα της αποπληρωμής του.

Είναι η πρώτη φορά στην ιστορία του καπιταλισμού, κατά την οποία η διεθνής χρηματιστική φερεγγυότητα επιδιώκεται μέσω της συρρίκνωσης του εθνικού προϊόντος.²⁰

20. Στη μελέτη του, ο Alain Lipietz παρατηρεί για το ζήτημα αυτό: «Δεν φαίνεται ούτε αναγκαίο ούτε αρκετό το ν' αρχίσει να φτωχαίνει μια χώρα για να μπορέσει να ξεπληρώσει τα χρέη της», βλ. A. Lipietz, *Mirages et miracles*, op. cit.

ΠΙΝΑΚΑΣ XIII

Μέση ετήσια αύξηση του εθνικού προϊόντος (ΑΕΠ)

| | 1960-68 | 1968-73 | 1973-79 | 1979-84 |
|------------|---------|---------|---------|---------|
| Ελλάδα | 7,3 | 8,2 | 3,7 | 0,8 |
| Ισπανία | 7,5 | 6,8 | 2,5 | 1,4 |
| Πορτογαλία | 6,6 | 7,4 | 3,1 | 1,3 |

Σ' όλες τις προγενέστερες περιπτώσεις της ιστορίας του διεθνούς δανεισμού, η φερεγγυότητα αναγνωριζόταν ως ευθέως ανάλογη με την επέκταση της οικονομίας και με την αύξηση του εθνικού προϊόντος της οφειλέτριας χώρας. Η ιδιορρυθμία της εποχής μας συνίσταται στο ότι η συρρίκνωση της οικονομίας έχει σήμερα αναγορευθεί ως ο δρόμος για την απόκτηση της πιστωτικής φερεγγυότητας διεθνώς.

ΠΙΝΑΚΑΣ XIV

Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου

| | 1973-74 | 1975 | 1979 | 1985 |
|------------|---------|------|------|------|
| Ισπανία | 100 | 96 | 87 | 85 |
| Ελλάδα | 100 | 74 | 98 | 79 |
| Πορτογαλία | 100 | 82 | 98 | 83 |

Στον Πίνακα XIV επιβεβαιώνεται ότι και στις τρεις χώρες του νότου εξακολουθεί μέχρι σήμερα μια διαδικασία προοδευτικής απο-συσσώρευσης που φέρει στη γενικότερη απο-βιομηχάνιση και απο-ανάπτυξη. Η διαδικασία αυτή φαίνεται ότι άρχισε από το 1974 και συνεχίζεται grosso modo μέχρι τις μέρες μας.

ΠΙΝΑΚΑΣ XV

Ποσοστό ανέργων στο συνολικό ενεργό πληθυσμό

| | 1973-76 | 1977-79 | 1980-82 | 1986 |
|------------|---------|---------|---------|------|
| Ισπανία | 3,7 | 7,6 | 14,8 | 22,5 |
| Πορτογαλία | 4,1 | 7,8 | 7,7 | 11,5 |
| Ελλάδα | 2,1 | 1,8 | 4,2 | 9 |

ΠΙΝΑΚΑΣ XVI

Δαπάνες του Κράτους ως ποσοστό του Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ)

| | 1973 | 1974 | 1980 | 1983 |
|------------|------|------|------|------|
| Ισπανία | 23% | 23% | 32% | 37% |
| Πορτογαλία | 21% | 24% | 25% | 42% |
| Ελλάδα | 21% | 25% | 30% | 44% |
| Ιταλία | 37% | 37% | 46% | 57% |
| Γαλλία | 38% | 38% | 46% | 51% |
| Γερμανία | 41% | 44% | 48% | 48% |
| Αγγλία | 40% | 45% | 45% | 47% |
| Βέλγιο | 39% | 39% | 51% | 56% |
| Ολλανδία | 49% | 51% | 59% | 64% |
| ΕΟΚ (10) | 40% | 42% | 47% | 50% |

Στον ανωτέρω Πίνακα. επιβεβαιώνεται η αξιοσημείωτη αύξηση των δημοσίων δαπανών γενικά στο σύνολο των ευρωπαϊκών χωρών, κατά τη διάρκεια της υφεσιακής φάσης που άρχισε από τα 1974 και αυτό παρά την άνοδο της νεοφιλελεύθερης οικονομικής φιλοσοφίας, της οποίας βασικό αίτημα είναι να περιορισθεί ο ρόλος του Κράτους στην οικονομία. Ασφαλώς, ένα μέλος αυτής της αύξησης μπορεί να θεωρηθεί ως τελείως φαινομενικό, δεδομένου ότι οι διοικητικές δαπάνες δύσκολα συμπίεζονται, ενώ ταυτόχρονα το εθνικό προϊόν όλων των ευρωπαϊκών χωρών έπαυσε ν' αυξάνει. Όμως, παρ' όλα αυτά, είναι γεγονός ότι όλες οι ευρωπαϊκές χώρες αντέδρασαν ομοίομορφα απέναντι στη διεθνή κρίση από το 1974: αύξησαν τις δημόσιες δαπάνες, ενώ παράλληλα περιόρισαν τη χρηματοπιστωτική επέκταση. Ενώ η ύφεση επιδεινώθηκε με τη συρρίκνωση της ρευστότητας, αυξήθηκε τελικά ο έλεγχος του Κράτους πάνω στην οικονομία, λόγω του εξωτερικού δανεισμού και της επέκτασης των δημοσίων δαπανών. Αυτή η αντιφατική εξέλιξη έκανε ώστε η κρατική επέκταση, που ήταν μια συνέπεια της ύφεσης, να εμφανισθεί στα μάτια των νεοφιλελεύθερων σαν μια αιτία αυτής. Όμως είναι εύλογο να φαντασθεί κανείς τι θα συνέβαινε εάν στη χρηματιστική συστολή προσετίθετο και η περιστολή των δημοσίων δαπανών: το οικονομικό πλέον κενό, και όχι μόνον η στενότητα ρευστών, θα ήταν τέτοιο που η ύφεση θα μετατρέπονταν από τη μια μέρα στην άλλη σε κατάρρευση.

Οποσδήποτε, ό,τι και να συμβαίνει, είναι ανάγκη να διαπιστωθεί ότι οι δημόσιες δαπάνες στις τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες, ενώ βρίσκονταν αρχικά σ' ένα επίπεδο πολύ χαμηλότερο από τον αντίστοιχο ευρωπαϊκό μέσο όρο, αυξήθηκαν μέσα στη δεκαετία της κρίσης με ρυθμό πολύ ταχύτερο απ' ό,τι στις χώρες της ΕΟΚ.

Μια ερμηνευτική υπόθεση αυτού του φαινομένου θα μπορούσε να στηριχθεί στο ότι το «χρηματιστικό κενό», που προκάλεσε η διεθνής κρίση και οι περιοριστικές πολιτικές από το 1973, υπήρξε αναλογικά πολύ πιο αισθητό στο νότο απ' ό,τι στις εννέα χώρες της ΕΟΚ. Το Κράτος στο νότο θεώρησε ως καθήκον του να καλύψει ανάγκες αποφασιστικής σημασίας της οικονομίας, ώστε η μετάβαση να πραγματοποιηθεί χωρίς οδυνηρό κλονισμό. Εφόσον η χρηματιστική πολιτική όφειλε εξ ορισμού να είναι συσταλτική, το μόνο μέσο για τον μετριασμό των συνεπειών του νέου μονεταρισμού ήταν το επεκτατικό δημοσιονομικό συμπλήρωμα. Εάν αυτό το συμπέρασμα είναι ακριβές, θα έπρεπε να γίνει δεκτή η ακόλουθη συνολική αποτίμηση για την οικονομική πολιτική στις τρεις χώρες του νότου μετά το 1973: ήταν και παραμένει *απροσχημάτιστα περιοριστική* στο πεδίο του ελέγχου της κυκλοφορίας του χρήματος και της πιστωτικής πολιτικής, ενώ επιβεβαιώνεται ως *αποφασιστικά δαπανηρή* στο πεδίο των δημοσίων δαπανών. Η πολιτική αυτή έχει χαρακτηριστεί από τη διαρκή αναζήτηση μιας *μάταιης νέας εξισορρόπησης*· εφαρμόζοντας συνταγές που δημιουργούν περισσότερα προβλήματα απ' όσα οι ίδιες λύνουν, αντί να μειώνονται οι ανισορροπίες και τα ελλείμματα, καταλήγουμε στην επαυξησή τους.²¹

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧVII

Χρηματιστικό υπόλοιπο των δημοσίων προϋπολογισμών ως % του ΑΕΠ

| | 1960 | 1979 | 1980 | 1981 | 1982 | 1983 | 1984 | 1985 |
|------------|------|------|------|-------|-------|-------|-------|-------|
| Ισπανία | 0,4 | -1,7 | -2 | - 3 | - 5,6 | - 5,9 | - 6,4 | - 5,3 |
| Ελλάδα | 1 | -1,9 | -5,1 | -12,6 | - 9,9 | -10,2 | -10 | -10,2 |
| Πορτογαλία | 0,6 | — | — | -9,5 | -10,1 | — | — | -13 |

ΠΙΝΑΚΑΣ ΧVIII

| | <i>Εξωτερικό χρέος ως % του ΑΕΠ Δεκ. 1984</i> | <i>Εξωτερικό χρέος ως % των συναλ- λαγματικών ει- σπράξεων</i> | <i>Υπηρεσία των δανείων ως % των συναλλα- γματικών εισπράξεων</i> |
|------------|---|--|---|
| Ισπανία | 20 | 78 | 20 |
| Ελλάδα | 37 | 100 | 22 |
| Πορτογαλία | 79 | 172 | 27 |

Πηγή: Commission économique pour l'Europe, 1985).

21. Το υπόδειγμα αυτής της πολιτικής χαρακτηρίστηκε ήδη από τον James Tobin ως ένα «περίεργο μείγμα» από μονεταρισμό στο χρηματοπιστωτικό πεδίο και από επεκτατισμό στο πεδίο των δημοσίων δαπανών, βλ. J. Tobin, «Monetarism: an Ebbing Tide», στο *Economist*, 27

Η ταχεία διάβρωση της διεθνούς χρηματιστικής θέσης των τριών χωρών προκάλεσε, όπως είδαμε, σειρές από υποτιμήσεις των νοτιοευρωπαϊκών νομισμάτων. Η ελληνική δραχμή του 1986 ισοδυναμεί μόλις με 17% της αξίας της του 1974. Ομοίως, η ισπανική πεσέτα είχε χάσει το 1983 60% της αξίας της του 1974. Το πορτογαλικό εσκούδο, κατά την αυτή περίοδο είχε χάσει 80% της αξίας του.

Απριλίου 1985. Στο πλαίσιο αυτής της σύνθετης οικονομικής πολιτικής, θεωρείται γενικά ότι η επέκταση του δανεισμού, έστω και ως βάση για τη διόγκωση των δημοσίων δαπανών, δεν βρίσκεται σε αντίφαση με τις πολιτικές για τη χρηματιστική, νομισματική και πιστωτική περιστολή. Έχει γίνει στην πράξη δεκτή η αντίληψη ότι οι δημόσιες δαπάνες, εάν δεν χρηματοδοτούνται με νομισματοπιστωτική επέκταση, αλλά μόνον με δανεισμό —και χωρίς αυτό να γίνεται εις βάρος των εθνικά διαθέσιμων πόρων, συνεπώς μόνον με *εξωτερικό δανεισμό*—, τότε, εφόσον οι δαπάνες δεν προϋποθέτουν συμπληρωματική επέκταση της ρευστότητας, *τότε και μόνον τότε*, οι δαπάνες αυτές δεν προκαλούν κατ' ανάγκην πληθωρισμό. Αναφέρεται μάλιστα η περίπτωση της ρηγκανικής εμπειρίας στις ΗΠΑ, όπου η κολοσσιαία διόγκωση των δημοσίων δαπανών δεν εμπόδισε διόλου τη ραγδαία αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Όμως και στις άλλες δυτικές οικονομίες, ο πληθωρισμός έχει μειωθεί κατακόρυφα, χωρίς να υπάρξει κατ' ανάγκην και κατακόρυφη περιστολή των δημοσίων δαπανών, αντίθετα μάλιστα τα δημόσια ελλείματα παραμένουν σχεδόν παντού υψηλά, εάν δεν συνεχίζουν ν' αυξάνουν.

ΠΙΝΑΚΑΣ XX

| | | 1980 | '81 | '82 | '83 | '84 | '85 | '86 |
|--------|-------------------------------|-------|-------|-------|-------|------|------|-------|
| ΗΠΑ | Πληθωρισμός | 13,5% | 10,4 | 6,1 | 3,2 | 4,3 | 3,5 | — |
| | Δημόσιο έλλειμμα ως % του ΑΕΠ | -1,3% | -1 | -3,5 | -3,8 | -2,9 | -3,5 | -3,4 |
| ΑΓΓΛΙΑ | Πληθωρισμός | 18 | 11,9 | 8,6 | 4,6 | 5 | 6,1 | — |
| | Δημόσιο έλλειμμα ως % του ΑΕΠ | -3,5 | -2,8 | -2,3 | -3,7 | -3,9 | -3,1 | -3,2 |
| ΓΑΛΛΙΑ | Πληθωρισμός | 13,6 | 13,4 | 11,8 | 9,6 | 7,4 | 5,8 | — |
| | Δημόσιο έλλειμμα ως % του ΑΕΠ | +0,2 | -1,8 | -2,7 | -3,1 | -2,9 | -2,6 | -2,6 |
| ΙΤΑΛΙΑ | Πληθωρισμός | 21,2 | 17,8 | 16,5 | 14,6 | 10,8 | 9,2 | — |
| | Δημόσιο έλλειμμα ως % του ΑΕΠ | -8 | -11,9 | -12,6 | -11,7 | -13 | -14 | -12,9 |

Στον ανωτέρω πίνακα γίνεται φανερό ότι δεν μπορεί να εγκαθιδρυθεί μια αναγκαία σχέση ανάμεσα στα δύο φαινόμενα: ο πληθωρισμός μεταβάλλεται *ανεξάρτητα* από την εξέλιξη του όγκου και του ελλείμματος των κρατικών δαπανών. Υπό ορισμένους όρους, είναι αλήθεια ότι

Είναι αυτονόητο ότι οι διολισθήσεις και οι υποτιμήσεις συνέβαλαν σωρευτικά στην αύξηση του χρηματιστικού κόστους του συνόλου της οικονομίας και του κόστους των εισαγωγών, ενώ παράλληλα επέφεραν συστολή της ζήτησης και της εθνικής αγοράς. Επί μακρό χρονικό διάστημα στο παρελθόν, οι τρεις χώρες είχαν επιδείξει μίαν αξιοσημείωτη σταθερότητα νομίσματος και τιμών, χάρη στη δυνατότητα να εξάγουν τις εσωτερικές πληθωριστικές πιέσεις τους μέσω των εισαγωγών. Όμως, απ' τη στιγμή που, λόγω των υποτιμήσεων, οι διεθνείς τιμές, εκφρασμένες σε νοτιοευρωπαϊκά νομίσματα, εξελίσσονται ταχύτερα απ' ό,τι ο εσωτερικός πληθωρισμός, οι τρεις χώρες μετατρέπονται σε *εισαγωγικές πληθωρισμού*, μ' ό,τι αυτό συνεπάγεται για τον καθορισμό του κόστους εργασίας. Ο πληθωρισμός κινητοποιεί τους εργαζομένους, ενώ οι συνθήκες της παραγωγικότητας από την άλλη πλευρά παραμένουν στάσιμες.

Φυσικά, στην περίπτωση αυτή, δεν είναι τόσο το εργασιακό κόστος που «τρέχει» γρήγορα, όσο η παραγωγικότητα της εργασίας που παραμένει στάσιμη. Δεν θα είναι ταυτολογία να συμπεράνουμε ότι η απουσία των επενδύσεων κατά την πρόσφατη περίοδο είναι, σε τελευταία ανάλυση, η βασικότερη αιτία για την επιδείνωση του επενδυτικού κλίματος, εφόσον η αποεπένδυση γενικά υποβαθμίζει τις συνθήκες της παραγωγικότητας.

VII. ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΕΠΙΠΤΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ

Σύμφωνα με ορισμένους παρατηρητές, ένας τρίτος λόγος για την εξήγηση της σημερινής *οικονομικής και κοινωνικής δυσπραγίας και αποστράτευσης* στη νότια Ευρώπη είναι η εξέλιξη των πολιτικών συστημάτων: η κατάρρευση των αυταρχικών συστημάτων και ο γενικότερος εκδημοκρατισμός της οικονομίας και της πολιτικής.

Λαμπρό δείγμα ο Alain Lipietz, ο οποίος στην ενδιαφέρουσα ανάλυσή του για τους περιφερειακούς φορντισμούς στη νότια Ευρώπη, δέχεται μια βα-

η επέκταση των δημοσίων δαπανών συνδέεται με πληθωρισμό, όμως υπό διαφορετικούς όρους η σύνδεση αυτή δεν λειτουργεί και τέλος, υπό άλλους συγκεκριμένους όρους και συνθήκες, η επέκταση των δημοσίων δαπανών, κινητοποιώντας την οικονομία και απεμπλέκοντας τις επιχειρήσεις από την τεχνητή στενότητα ρευστών, είναι πιθανόν να οδηγεί στην αποκλιμάκωση του πληθωρισμού. Συνεπώς, το κρίσιμο ζήτημα δεν είναι το δημόσιο έλλειμμα, αλλά ο *τρόπος χρηματοδότησης* αυτού σε συνδυασμό με τη γενικότερη κατάσταση της οικονομίας και τις εκάστοτε δυνατότητές της. Μέσα σ' αυτό το εννοιολογικό πλαίσιο, θα πρέπει να τοποθετηθεί και για τις τρεις χώρες του νότου ο συνδυασμός μιας ιδιαίτερας συσταλτικής χρηματιστικής πολιτικής με την μεγάλη επέκταση των δαπανών και των ελλειμμάτων του δημοσίου, χρηματοδοτούμενων σε μεγάλο βαθμό με την προσφυγή στον εξωτερικό και εσωτερικό δανεισμό.

θά σύνδεση ανάμεσα στην εκβιομηχάνιση και στην κρίση των αυταρχικών καθεστώτων στις τρεις χώρες του νότου, τις οποίες καλύπτει χωρίς διαφοροποιήσεις με την ετικέτα των «Νέων Βιομηχανικών Χωρών».²²

Όπως έχουμε δει πιο πάνω, οι τρεις νοτιοευρωπαϊκές χώρες δεν μπορούν να γίνουν δεκτές στην ομάδα των NBX, παρά μόνον μετά από τη διατύπωση ορισμένων επιφυλάξεων και διευκρινίσεων.²³ Πράγματι, η νοτιοευρωπαϊκή οικονομία δεν παρουσιάζει ούτε τον βαθμό *κάθης ενσωμάτωσης* που χαρακτηρίζει τα βιομηχανικά, τεχνολογικά και χρηματιστικά συστήματα στη Νότια Κορέα, στη Φορμόζα, στη Σιγκαπούρη, ούτε τον βαθμό της *συμπληρωματικότητας* που χαρακτηρίζει επίσης τη σχέση των παραγωγικών δομών των χωρών του Ειρηνικού Ωκεανού με τις κυρίαρχες οικονομίες της Ιαπωνίας και της Βόρειας Αμερικής. Οι παραγωγικές διασυνδέσεις ανέρχονται πολύ υψηλά στις τρεις ασιατικές χώρες, ενώ η ένταξή τους στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας φαίνεται αρκετά βαθιά και οργανική.

Αντίθετα, στις τρεις χώρες της νότιας Ευρώπης, οι παραγωγικές διασυνδέσεις βρίσκονται ακόμη σε αρχαϊκό και απολύτως στοιχειώδες στάδιο, με λίγες πάντα εξαιρέσεις για την Ισπανία.

Εξάλλου, η ένταξη των χωρών αυτών στο παγκόσμιο σύστημα δεν διασφαλίζεται με ορισμένες ειδικευμένες γραμμές προϊόντων, αλλά μάλλον με την πρόσδεση στο σύστημα της διεθνούς αναδιανομής ορισμένων τύπων εισοδήματος. Κατά συνέπεια, για τον ακριβή προσδιορισμό της νοτιοευρωπαϊκής οικονομίας και κοινωνίας, θα είναι αποφασιστικής σημασίας η σαφής διαφοροποίηση από το υπόδειγμα των Νέων Βιομηχανικών Χωρών του Ειρηνικού.

Από μια άλλη πλευρά, δεν υπάρχει κανένας συγκεκριμένος λόγος για να

Εάν, παρ' όλα αυτά, ο πληθωρισμός δεν κάμπτεται στις τρεις χώρες, θα πρέπει να διερευνηθεί το σύνολο των ειδικών προϋποθέσεων που προσδιορίζουν την κατάσταση των τιμών στις χώρες αυτές, και όχι μονόπλευρα και αποκλειστικά το ζήτημα των ελλειμμάτων.

Οι τρεις μεσογειακές χώρες παρουσιάζουν, στη διάρκεια των ετών '80, συγκρίσιμα γνωρίσματα: τα 4/5 του εξωτερικού χρέους τους οφείλονται προς ιδιωτικές διεθνείς πηγές δανεισμού, για τα δάνεια που έχουν συναφθεί μέσω της ελεύθερης αγοράς κεφαλαίου και χρήματος. Εξάλλου, και στις τρεις χώρες, τα κρατικά ελλείμματα χρηματοδοτούνται επίσης, ως ένα βαθμό, με τον εσωτερικό δανεισμό, που αντιπροσωπεύει η αξιοσημείωτη διεύρυνση, κατά τα τελευταία χρόνια, των μη-διαπραγματευσιμων έντοκων γραμματίων των αντίστοιχων τριών κεντρικών τραπεζών.

22. Βλ. Lipietz, *Mirages et miracles*, op. cit. Όσον αφορά το πρόβλημα του πώς η οικονομική κρίση προετοίμασε την πορεία προς την κατάρρευση των αυταρχικών καθεστώτων και προς τον εκδημοκρατισμό, βλ. την αξιόλογη συγκριτική μελέτη για την περίπτωση της Ισπανίας και της Βραζιλίας, από την Diane Ethier, *La Crise et la démocratisation des régimes autoritaires dans les pays semi-industriels*, Thèse de Doctorat, Université Paris VIII, 1986.

23. Οι αυτές παρατηρήσεις ισχύουν επίσης και για το συνολτικό και ιδιαίτερα κατατοπιστικό κείμενο του N. Diamantouros, «The Southern European Nics», στο περιοδικό *International Organization*, Vol. 40, 2, Spring 1986, MIT και WPF.

υποθέσουμε κάποια θετική συσχέτιση ανάμεσα στην ιστορική κίνηση της εκβιομηχάνισης και στη διαδικασία εκδημοκρατισμού στη νότια Ευρώπη. Είναι δυνατόν βέβαια να θεωρήσουμε ότι, στη μακρά περίοδο, οι δύο τάσεις μπορούν να συνυπάρξουν, μολονότι οι αντιρρήσεις προς την αντίθετη κατεύθυνση παραμένουν πάντοτε νόμιμες και βάσιμες. Το παράδειγμα της Ιαπωνίας, από την εποχή των Μείτζι των ετών '60 του 19ου αιώνα και μέχρι πρόσφατα, δείχνει ότι τόσο η *βιομηχανία* όσο και η *αγορά* δεν συνδέονται πάντοτε κατ' ανάγκην με δημοκρατικές μορφές πολιτικής και κοινωνικής διοργάνωσης: συχνά έχει συμβεί να βρεθούν ενσωματωμένες και οι δύο σε αυταρχικά κοινωνικά υποδείγματα. Η αρχή της *ασύγχρονης εξέλιξης* ανάμεσα στις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και ιδεολογικές βαθμίδες έχει ανακύψει κατά τη σπουδή της κοινωνικοοικονομικής εξέλιξης στη Βραζιλία, στην Αργεντινή και σ' αρκετές άλλες λατινοαμερικανικές χώρες.²⁴

Στην Ευρώπη, τα παραδείγματα της Γερμανίας και της Ιταλίας, τόσο στον 19ο όσο και στον 20ό αιώνα, επιβεβαιώνουν επίσης ότι οι μορφές πολιτικού συστήματος πολύ απέχουν απ' το να καθορίζονται ομοιόμορφα και μονόπλευρα από τις οικονομικές συνθήκες ή από τον βαθμό της εκβιομηχάνισης.

Αναμφίβολα, το σύνολο των οικονομικών και κοινωνικών στοιχείων *παρεμβαίνουν* αναπόφευκτα στον καθορισμό των πολιτικών μορφών, όμως είναι εξίσου αλήθεια ότι η επίδρασή τους μπορεί ν' ασκηθεί είτε προς τη δημοκρατική είτε προς την αυταρχική κατεύθυνση, σύμφωνα με τη φύση των εκάστοτε προβλημάτων, και όχι ακολουθώντας γραμμικά προκαθορισμένα σχήματα που διεκδικούν την εν γένει εφαρμογή εκτός τόπου και χρόνου. Οι μορφές του γερμανικού και του ιταλικού συστήματος, μεταξύ των δύο πολέμων, καθορίστηκαν από το δεδομένο στην κάθε περίπτωση ιστορικό πλαίσιο, είτε εθνικό είτε διεθνές, *αλλ'* οπωσδήποτε όχι μονόπλευρα από τον *απλό δείκτη* της εκβιομηχάνισης στις αντίστοιχες κοινωνίες.

Ας υπενθυμίσουμε πόσο στις χώρες του Τρίτου Κόσμου τα αυταρχικά συστήματα έχουν πάντοτε αναζητήσει νομιμοποίηση στο ιστορικό έργο της εκβιομηχάνισης.

Γίνεται πάντως δεκτό ότι γενικά η εκβιομηχάνιση μπορεί ν' απολήξει σε μια *κρίση αναδιανομής* της οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας στις αναπτυσσόμενες χώρες. Είναι γεγονός ότι η εκβιομηχανιστική διαδικασία μπο-

24. Σχετικά με την έρευνα της «*κοινωνικής ασύγχρονης*» και την ανάλυση του λαϊκιστικού κράτους στην Αργεντινή, βλ. τις αναλύσεις του Gino Germani, όπως και των O. Ianni, T. di Tella, G. O'Donnell, J. Nun κ.ά. Για λεπτομερείς αναφορές, βλ. Κ. Βεργόπουλος, «Οικονομική κρίση και εκσυγχρονισμός στην Ελλάδα και στον ευρωπαϊκό νότο», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Επιστημών*, τ. 58, 1986. Ομοίως, η υπόθεση της *ασύγχρονης εξέλιξης* ανάμεσα στις κοινωνικές βαθμίδες βρίσκεται στη βάση πολλών αναλύσεων του A. Touraine.

ρεί να οδηγήσει σε *αναδιάπλαση* των κοινωνικών δυνάμεων, να επιταχύνει την κοινωνική δυναμική και την υπέρβαση της παλαιάς τάξης πραγμάτων. Μ' άλλα λόγια, ενώ είναι βέβαιο ότι η εκβιομηχάνιση συμβάλλει στην κοινωνική μετεξέλιξη προς ένα σκηνικό συνολικά διαφορετικό, εντούτοις θα ήταν ιδιαίτερα δύσκολο να γίνει δεκτό ότι αυτή η μετάβαση πραγματοποιείται πάντοτε κατ' ανάγκην προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού.

Στην περίπτωση του ευρωπαϊκού νότου, η πρόσφατη ιστορική εξέλιξη κατέστησε σαφές ότι η κρίση και κατάρρευση των αυταρχικών συστημάτων στα 1974-75 δεν προήλθε τόσο από τη συντελεσθείσα εκβιομηχάνιση και οικονομική ανάπτυξη, αλλά μάλλον από την *οριστική κατάρρευση* των προϋποθέσεων στις οποίες είχαν στηριχθεί τόσο η μια, όσο και η άλλη. Στην περίπτωση αυτή, είναι λογικό να υποθέσουμε ότι τα αυταρχικά καθεστώτα κατέρρευσαν μπροστά στην *κοινωνική αμηχανία* που δημιουργήθηκε με την αφνίδια προοπτική της *αποβιομηχάνισης* και της *αποανάπτυξης*. Η απροσδόκητη αυτή προοπτική αφαίρεσε κάθε ίχνος κοινωνικής νομιμοποίησης από τα αυταρχικά καθεστώτα. Σήμερα, 11-12 χρόνια αργότερα, οι «νέες δημοκρατίες» στη νότια Ευρώπη εξακολουθούν να διοργανώνουν, με επιτυχίες διαφορετικού βαθμού και πάντως συζητήσιμες, τις οικονομικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της οικονομικής απομεγέθυνσης, στ' όνομα της αποκατάστασης του εξωτερικού ισοζυγίου.

Επιπρόσθετα, η αληθινή δυναμική της εκβιομηχάνισης υπό στενή έννοια δεν έγινε αισθητή στις κοινωνίες αυτές παρά μόνον οριακά. Οι χώρες του νότου εξακολουθούν μέχρι σήμερα, και σήμερα μάλιστα περισσότερο από ποτέ άλλοτε, να κυριαρχούνται στην οικονομική δομή τους από τους κατ' εξοχήν μη βιομηχανικούς τομείς: τις υπηρεσίες, τις τράπεζες, τον δημόσιο τομέα, τον τριτογενή γενικά, τις οικοδομές κλπ. κλπ. Όσο πεζό κι αν φαίνεται, ο εκδημοκρατισμός στη νότια Ευρώπη εμφανίσθηκε πρόσφατα, από το 1974, επιφορτισμένος με την «ιστορική αποστολή» να διοργανώσει το άχαρο ιστορικό έργο της απομεγέθυνσης και της *αποανάπτυξης* των οικονομικών και κοινωνικών συστημάτων, με απώτερο ιστορικό στόχο την κεφαλαική *αποσυνμόρφωση* και το άνοιγμα νέων γραμμών συσώρευσης. Αυτή η ιδιότυπη «ιστορική αποστολή» δείχνει με σαφήνεια και τη *δυνατότητα* και την *αναγκαιότητα* των διαρθρωτικών μεταβολών, των οποίων ο επειγών χαρακτήρας είχε ανασταλεί για μια μακρά περίοδο στον ευρωπαϊκό νότο χάρη στις εισοδηματικές επιπτώσεις της συνδεδεμένης ανάπτυξης.

Στην ίδια μελέτη του, ο Alain Lipietz διαπιστώνει επίσης:

«Δυστυχώς, ο εκδημοκρατισμός στη νότια Ευρώπη συνέπεσε με τη γενική κρίση του φορντισμού και αυτό *επιτάχυνε* την κρίση του περιφερειακού φορντισμού στις χώρες του νότου, αφαιρώντας τους τα πλεονεκτήματα τα

οποία διέθεταν οι ασιατικές χώρες στον τομέα της εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης». ²⁵

Μ' άλλα λόγια, ο εκδημοκρατισμός, σύμφωνα με τον Lipietz, έχοντας διατελέσει ένας καρπός της ανάπτυξης, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι στράφηκε εναντίον αυτής λόγω της γενικής κρίσης του φορντισμού και ειδικότερα: μέσω της ανόδου του εργασιακού κόστους, ο εκδημοκρατισμός αφαίρεσε το πλεονέκτημα της φθηνής εργασίας, το οποίο εξακολουθούν ν' απολαμβάνουν οι χώρες της Άπω Ανατολής.

Όμως, διαπιστώθηκε ανωτέρω και μάλιστα επανειλημμένα, ότι δεν ήταν ο εκδημοκρατισμός που επέσπευσε την οικονομική κρίση και το σταμάτημα των επενδύσεων, αλλά μάλλον το αντίστροφο: η ύφεση και η προοπτική της απομεγέθυνσης και της αποανάπτυξης προκάλεσαν μια βαθιά κρίση πολιτικής και κοινωνικής νομιμοποίησης των αυταρχικών καθεστώτων, πράγμα που άνοιξε τον δρόμο στον εκδημοκρατισμό, δηλαδή στις μορφές εκείνες που από τη φύση τους μπορούν ν' αποβλέπουν σε μια ευρύτερη κοινωνική συναίεση όσον αφορά τόσο τον μερισμό των θυσιών όσο και τον εντοπισμό ενός νέου υποδείγματος κεφαλαιικής συσσωρευσης. ²⁶

Αξιοσημείωτο είναι ότι και στην περίπτωση αυτή, η δημοκρατική εξέλιξη προσδιορίστηκε τελικά όχι τόσο από τις αντιφάσεις και τα προβλήματα της αυταρχικής περιόδου, αλλά κυρίως από εκείνα που διαγράφονταν στον ορίζοντα ως επερχόμενα κατά τη στιγμή της πολιτικής μεταβολής.

Πέρα απ' αυτά, θα ήταν άραγε θεμελιωμένο εμπειρικά να υποθέσουμε ότι ο εκδημοκρατισμός στη νότια Ευρώπη αφαίρεσε πράγματι το πλεόνασμα του χαμηλού εργασιακού κόστους;

Διαπιστώσαμε ήδη ανωτέρω ότι ο πληθωρισμός συμπάρεσυρε μέσα στη γενική άνοδο των τιμών και εκείνη των μισθών, εφόσον, όπως είναι γνωστό, ο μισθός δεν είναι κι αυτός παρά η τιμή του εμπορεύματος εργασιακή δύναμη. Η σύνδεση των μισθών με την εξέλιξη των τιμών δεν είναι κάτι το παράδοξο: είναι κάτι που βρίσκεται στη λογική της οικονομίας του εμπορεύματος. Το πρόβλημα τίθεται διαφορετικά όταν οι μισθοί αυξάνουν ταχύτερα απ' τις τιμές, δηλαδή όταν ο πραγματικός μισθός αυξάνει, αντί να μένει σταθερός.

Στην περίπτωση της νότιας Ευρώπης, και στις τρεις χώρες, η αύξηση της αμοιβής της εργασίας πραγματοποιήθηκε, μετά το 1974, σ' ένα συστέλλομενο οικονομικό πλαίσιο, προσδιοριζόμενο από την υφεσιακή πολιτική,

25. Βλ. Lipietz, ib. Υπογραμμίσεις Κ.Β.

26. Στο πρόβλημα της συναίνεσης και της πολιτικής και κοινωνικής νομιμοποίησης στη σημερινή Ελλάδα, συνιστάται η ιδιαίτερα αξιόλογη και μοναδική συμβολή του Α. Μάνση, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα: αναζητώντας μια δύσκολη νομιμοποίηση», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας 1986.

στ' όνομα του αγώνα ενάντια στον πληθωρισμό και για την αποκατάσταση της ισορροπίας, πράγμα που νάρκωσε την οικονομία και πάγωσε τις επενδύσεις. Η πτώση του σχηματισμού κεφαλαίου που προκάλεσε την ταχεία κάμψη της παραγωγικότητας, ήταν μια συνέπεια από την εφαρμογή της νέας οικονομικής πολιτικής και από τη γενικότερη πορεία της οικονομίας προς τη διοργάνωση της απαξίωσης του κεφαλαίου και προς τη στασιμότητα, και όχι μονόπλευρα από την εξέλιξη του εργασιακού κόστους.

Βέβαια, είναι αλήθεια ότι το κόστος εργασίας αυξήθηκε αισθητά, όμως, έχοντας ξεκινήσει από ένα ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο για τις ευρωπαϊκές προδιαγραφές, δεν αυξήθηκε σε πραγματικά μεγέθη παρά ελάχιστα: το κόστος εργασίας στον ευρωπαϊκό νότο εξακολουθεί να ισοδυναμεί με το 1/3 περίπου του αντίστοιχου γερμανικού.

Εάν το μερίδιο των μισθών στην προστιθέμενη αξία της βιομηχανίας αυξάνει, αυτό δεν είναι αρκετό για να συμπεράνουμε ότι οι πραγματικοί μισθοί αυξάνουν επίσης. Συχνά, ιδίως μέσα σ' ένα υφεσιακό πλαίσιο, το μερίδιο των μισθών φαίνεται ότι αυξάνει, διότι η προστιθέμενη αξία στο σύνολο της συρρικνώνεται, πράγμα που αντιστοιχεί περίπου στη σημερινή νοτιοευρωπαϊκή οικονομική πραγματικότητα: ο πραγματικός μισθός είναι στάσιμος ή μειώνεται, ενώ το μερίδιο των μισθών εμφανίζεται ότι αυξάνει...

Κατά συνέπεια, είναι δύσκολο να υποστηριχθεί πειστικά ότι η άνοδος του εργασιακού κόστους στη νότια Ευρώπη επέσπευσε την κάμψη της αποδοτικότητας του κεφαλαίου ή την πτώση της ανταγωνιστικότητας των προϊόντων. Διαπιστώσαμε ήδη ότι, αντιθέτως, ο πληθωρισμός, οι χρηματιστικές ανισορροπίες και η συστατική πολιτική προκάλεσαν την καθήλωση της παραγωγής και της παραγωγικότητας αφ' ενός, την αύξηση των ονομαστικών μισθών αφ' ετέρου. Φυσικά, για τη μικροοικονομική οπτική, οι μισθοί εφόσον είναι πάντα δεδομένοι *ex ante* σε σχέση με τον κύκλο της παραγωγής, θα εμφανίζονται αναπόφευκτα ως στοιχείο που περιορίζει την αποδοτικότητα του ατομικού κεφαλαίου.

Ασφαλώς, αυτή η τοποθέτηση του προβλήματος μπορεί να θεωρηθεί ότι έχει μόνον θεωρητική αξία και όχι πρακτική χρησιμότητα: διευκρινίζει απλώς το ποια ήταν η «*πρώτη αιτία*» που έθεσε σε κίνηση όλες τις άλλες. Όμως μέσα στο πλαίσιο μιας νέας πραγματιστικής πολιτικής για την εκ νέου κινητοποίηση της οικονομίας, θα πρέπει αναμφίβολα να λάβουμε υπ' όψη το σύνολο των παραγόντων που δρουν και όχι μόνον αυτούς που έδρασαν αρχικά.

Θα συμφωνήσουμε με τον Alain Lipietz, στο ότι ο εκδημοκρατισμός καθ' εαυτόν, δηλαδή ως ένα πολιτικό γεγονός *πρώτου βαθμού* για τις κοινωνίες του νότου, είχε μια επίπτωση όχι τόσο ενθαρρυντική πάνω στην οικονομική δραστηριότητα. Όμως, στην περίπτωση αυτή, η υφεσιακή επίπτωση θα

συνδέεται ασφαλώς με τις προσδοκίες για μια έξοδο απ' την κρίση μέσω της συγκρότησης νέων οικονομικών συστημάτων, που να στηρίζονται πάνω στην ανώνυμη δυναμική της αγοράς, πάνω στην ενοποίηση των χρηματιστικών αγορών, στον αποπροστατευτισμό και στην αποστεγανοποίηση των παραγωγικών συστημάτων. Είναι κατανοητό ότι αυτή η προοπτική, συνδεδεμένη με την υπόθεση του εκδημοκρατισμού, απέχει πολύ απ' το να συναρπάξει τους επιχειρηματίες μεσογειακού τύπου που δρουν στις χώρες του ευρωπαϊκού νότου.

Πράγματι, οι επιχειρηματίες στις τρεις χώρες του νότου, παρά τις φιλελεύθερες διακηρύξεις πίστωσης, στην πράξη αποδεικνύονται ιδιαίτερα επιφυλακτικοί για ν' αφεθούν «απροστάτευτοι» στη δυναμική της αγοράς, έξω από τα παραδοσιακά συστήματα κρατικής προστασίας. Φαίνεται ότι, ενώ η παρουσία του κράτους τους ενοχλεί από την άποψη της προσφοράς πιστωτικών πόρων και καταναγκασμών μακροοικονομικής υφής, τους ενοχλεί ακόμη περισσότερο η ενδεχόμενη απουσία του, από την άποψη της κατάργησης της προστασίας και των επιδοτήσεων.

Κατά συνέπεια, το «ιστορικό έργο» των ανερχόμενων νέων πολιτικών δυνάμεων στις κοινωνίες του νότου δεν περιορίζεται στη θεμελίωση νέων μορφών κοινωνικής συναίνεσης με σκοπό τη δίκαιη κατανομή των κοινωνικών βαρών της αποανάπτυξης, αλλά ταυτόχρονα με την αυτή διαδικασία θα πρέπει να διασφαλίσουν τις νέες κοινωνικές βάσεις για τον εκσυγχρονισμό και την εξομάλυνση.

Είναι έτσι εύλογο ότι, κατά την παρούσα ιστορική στιγμή της «οδοντήρας και ατέλειωτης απογοήτευσης» διαμορφώνονται σιγά σιγά οι νέες βάσεις για μια μελλοντική οικονομική και πολιτιστική ανάκαμψη. Θα συμφωνήσουμε λοιπόν με τον Alain Lipietz, ότι η εμφάνιση των νέων κοινωνικοπολιτικών συγκροτημάτων διαταξικού χαρακτήρα στη νότια Ευρώπη, υπό την καθοδήγηση μιας *ιδιότυπης και διάχυτης μεσαίας αστικής τάξης εσωτερικού τύπου*, προσδιορίζεται ιστορικά από την επείγουσα ανάγκη δομικών μεταλλαγών προς την κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού και της εξομάλυνσης.²⁷

VIII. Ο ΔΙΕΘΝΗΣ ΣΥΝΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΑΝΟΙΧΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

Αυτονόητο είναι ότι, μέσα στην παρούσα διεθνή συγκυρία, η δυσπραγία της ανάπτυξης με τη σύντμηση της αποδοτικότητας του κεφαλαίου, δεν είναι ένα φαινόμενο που αφορά αποκλειστικά τη νότια Ευρώπη. Στη Λατινική Αμερι-

27. Lipietz, *ibid.*

κή και σε παγκόσμια κλίμακα, οι νέες οικονομικές αντιλήψεις έχουν ήδη οδηγήσει σε καταστάσεις εξίσου αντιφατικές και σε αδιέξοδα ανάλογης υφής. Η υπογράμμιση της χρηματιστικής διάστασης των μέσων πληρωμών, σε συνδυασμό με τη νομισματοπιστωτική περιστολή, έχει επιταχύνει σ' όλες τις χώρες του κόσμου μεταλλαγές μείζονος σημασίας:

α) Στο εξής, η χρηματιστική πολιτική τείνει να ορίζει το πλαίσιο και τον τρόπο ανάπτυξης της νομισματικής πολιτικής υπό στενή έννοια.²⁸

β) Οι βαθύτερες τάσεις για την παγκόσμια ενοποίηση των χρηματιστικών αγορών επιβεβαιώνονται· όμως, απέναντι στη χρηματιστική υπερεθνοποίηση, οι κρατικές πολιτικές δεν κατορθώνουν, παρά πάσα προσδοκία, να ομογενοποιηθούν. Διάφορα εμπόδια επιδρούν προς την αντίθετη κατεύθυνση. Τα διαφορικά δημόσια και εξωτερικά ελλείμματα, οι άνισοι ρυθμοί πληθωρισμού, όπως και ένας μεγάλος αριθμός καταναγκασμών με βάση την ιδιαιτερότητα κάθε εθνικής οικονομίας δρουν ως επιβραδυντικοί παράγοντες πάνω στην τάση για υπερεθνοποίηση, «εθνικοποιώντας» κατά κάποιο τρόπο τη χρηματοπιστωτική πολιτική σε κάθε χώρα.

γ) Η ταχεία διάδοση στον κόσμο της υφιστάμενης πολιτικής εγκαθιδρύει μετά μια νέα σκηνή στην παγκόσμια οικονομία, κατά την οποία επιβεβαιώνεται ένας ιδιαίτερα σκληρός διεθνής συναγωνισμός προς την κατεύθυνση της απομεγέθυνσης. Ασφαλώς, ορισμένοι θα έχουν δίκιο να επισημάνουν τον «αυτοκτονικό» χαρακτήρα αυτού του νέου συναγωνισμού, εφόσον κάθε χώρα αγωνίζεται να διαλύσει ταχύτερα από τις άλλες τις εθνικές βάσεις της δικής της ανάπτυξης και κατά συνέπεια, μοναδική προοπτική αυτού του «νοσηρού» αγώνα δρόμου δεν μπορεί να είναι άλλη από την εξάλειψη της οικονομικής μεγέθυνσης σε παγκόσμια κλίμακα. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορεί ν' αμφισβητηθεί ότι, έστω κι έτσι, πρόκειται πάντως για μια νέα μορφή διεθνούς συναγωνισμού, μεταξύ των εθνικών οικονομιών, μεταξύ των εθνικών νομισματοπιστωτικών συστημάτων. Η διαδικασία αυτή μπορεί να εμφανίζεται ως «παραινόη», χωρίς προοπτική, ως «πρωτόγονη», «εγκληματική» και άγρια, όμως κανείς δεν μπορεί ν' αμφισβητήσει ότι πρόκειται ασφαλώς για έναν ιδιότυπο διεθνή συναγωνισμό, ο οποίος επενδύεται σε νέες και απροσδόκητες μορφές.

Ακόμη και αν δεχθούμε χωρίς επιφυλάξεις ότι η προσφυγή στην περιοριστική πολιτική ήταν επιβεβλημένη για κάθε μεμονωμένη χώρα μέσα στο περιστελλόμενο διεθνές πλαίσιο, δεν θα μπορούσε ν' αμφισβητηθεί ότι αυτή η «λύση» επιβλήθηκε μέσα σε συνθήκες που συνιστούν μιαν ανεπάντεχη επιστροφή σ' έναν σιωπηρό προστατευτισμό, σ' έναν ανομολόγητο οικονομικό εθνισμό. Μόνον που, αυτή τη φορά, πρόκειται για έναν κεκαλυμμένο προ-

28. Βλ. Μ. Aglietta, «L' endetement de l' emetteur de la devise clé et la contrainte monétaire internationale», στο *Cahier du GEMDEV*, No 6, Μάρτιος 1986.

στατευτισμό που αρνείται να δηλώσει τ' όνομά του: ένας προστατευτισμός σε συνθήκες ανοιχτής οικονομίας, μέσα στις συνθήκες υψηλού βαθμού *υπερθνοποίησης* των εθνικών οικονομικών συνόλων.

Κατά συνέπεια, ταυτόχρονα με την υπερθνοποίηση της χρηματιστικής πολιτικής και των χρηματοπιστωτικών αγορών που οδηγεί στην εμφάνιση μιας νέας διεθνούς δανειστικής οικονομίας υπό την καθοδήγηση των εμπορικών τραπεζών,²⁹ ο ανταγωνισμός ανάμεσα στις εθνικές οικονομίες δεν παύει να οξύνεται με τη μορφή ενός αρνητικού «ποτλάτς» των συσταλτικών πολιτικών. Αυτή η εξέλιξη εγκαινιάζει απροσδόκητα νέες διαδικασίες των οποίων η δυναμική μπορεί να είναι η *επαν-εθνοποίηση* των οικονομικών πολιτικών: οι μακροοικονομικές κατευθύνσεις τείνουν να χαράζονται σήμερα με βάση *ειδικευμένους εθνικά στόχους* παρά με βάση ενιαιοποιημένες επιδιώξεις του συνολικού παγκόσμιου συστήματος.

Τα κριτήρια βάσει των οποίων διαμορφώνεται η πολιτική του κάθε κράτους δεν λαμβάνουν πλέον υπ' όψη τους στόχους μιας συντονισμένης παγκόσμιας ανάπτυξης, αλλά μάλλον τους *εθνικούς καταναγκασμούς* που απορρέουν απ' τα διαφορικά εξωτερικά και δημόσια ελλείμματα, όπως και από τους διαφορικούς ρυθμούς πληθωρισμού. Στην πράξη, οι καταναγκασμοί που εμφανίζονται ως «εξωτερικοί» ενεργοποιούνται στο διεθνές πεδίο ως παράγοντες για τη διαφοροποίηση και την εξειδίκευση κάθε εθνικής οικονομικής πολιτικής.

Οι νέες πολιτικές βρίσκονται έτσι κατ' ανάγκην διαρθρωμένες γύρω από στόχους ιδιαίτερα εξειδικευμένους εθνικά: η επίτευξη της νομισματικής σταθερότητας, η εξωτερική μακροοικονομική φερεγγυότητα, η διεθνής ανταγωνιστικότητα με την τιάσωση του πληθωρισμού, η παραγωγικότητα της εργασίας συνδεδεμένη με την τεχνολογική μεταλλαγή, η προσαρμογή της μισθωτής σχέσης και η ανάκαμψη των επενδύσεων. Από τα παραπάνω, συνάγεται ότι η πρόσφατη υπερθνοποίηση των χρηματιστικών λειτουργιών προκαλεί μια *μετατόπιση* του κέντρου των αντιφάσεων σε παγκόσμια κλίμακα: το χρηματιστικό πεδίο αναδεικνύεται στις μέρες μας ως ο κατ' εξοχήν χώρος στον οποίο εγγράφονται οι σύγχρονες παγκόσμιες αντιφάσεις. Νέες μορφές διεθνούς ανταγωνισμού εμφανίζονται και θεσμοποιούνται οξύνοντας τη *διεθνή ένταση* με επίκεντρο τις χρηματιστικές αγορές. Η επιδείνωση του ανταγωνισμού και των αντιφάσεων στο επίπεδο αυτό δείχνει ότι το χρηματιστικό πεδίο αποτελεί σήμερα τη σύγχρονη «ζώνη με τις θύελλες» μέσα στο παγκόσμιο σύστημα του «καπιταλισμού τέλους του αιώνα».³⁰

29. Aglietta, *ib.*

30. Η έκφραση «καπιταλισμός τέλους του αιώνα» παραπέμπει στο έργο *Capitalismes fin de siècle* υπό τη διεύθυνση του Robert Boyer, PUF 1986.

Αφού αναλύσαμε τη *φύση* και τους *στόχους* της νέας συσταλτικής πολιτικής, επιβάλλεται να εξετάσουμε και το ζήτημα της *αποτελεσματικότητας*, όπως και των *συνεπειών* της, από μια πραγματολογική και ιστορική σκοπιά.³¹

Ας υπενθυμίσουμε ότι η νέα πολιτική, όπου εφαρμόζεται, συνοδεύεται κατ' ανάγκην από χρηματιστικές μεταρρυθμίσεις, των οποίων στόχος είναι η ένταξη της εθνικής χρηματιστικής αγοράς στη διεθνή. Παρ' όλα αυτά, το σύνολο αυτών των μεταρρυθμίσεων στις χώρες όπου εφαρμόστηκαν, δεν απέφεραν συνήθως παρά ιδιαίτερος μέτρια αποτελέσματα και συχνά μάλιστα τα αντίθετα των αναμενομένων. Η απελευθέρωση των επιτοκίων, η φιλελευθεροποίηση των χρηματιστικών κινήσεων και αγορών, στις περισσότερες λατινοαμερικανικές χώρες όπου πραγματοποιήθηκαν, δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα.

Η υπερεθνική χρηματιστική δυναμική «τράβηξε» τα επιτόκια προς επίπεδα ακόμη υψηλότερα, πράγμα που *ώθησε* τα εθνικά επίπεδα του πληθωρισμού προς ακόμη μεγαλύτερα ύψη. Ομοίως, η μετάβαση στο καθεστώς των θετικών πραγματικών επιτοκίων δεν στάθηκε ικανή να επιφέρει *αύξηση της εθνικής αποταμίευσης* και τούτο λόγω της σοβαρής συρρίκνωσης που υπέστη η *εθνική αποταμιευτική ικανότητα*, με την επελθούσα περιστολή των εισοδημάτων και με την αύξηση της εθνικής προτίμησης για διεθνείς χρηματιστικές αξίες.

Διαπιστώνεται πλέον ότι μέσα στο πλαίσιο της διεθνούς ενοποίησης των χρηματιστικών αγορών, εφόσον οι άλλοι όροι δεν μεταβάλλονται, η εθνική αποταμίευση διαφεύγει εις όφελος των διεθνών χρηματιστικών αξιών, πράγμα που υποχρεώνει τελικά τις επιμέρους χώρες στο να επιβάλουν εκ νέου ελέγχους στη διαδικασία της χρηματιστικής υπερεθνοποίησης. Χώρες όπως το Μεξικό, η Αργεντινή, η Χιλή, η Βραζιλία κλπ. πέτυχαν αναμφίβολα να συγκροτήσουν κατά τα τελευταία χρόνια *ισχυρούς και διεθνοποιημένους χρηματιστικούς τομείς*, όμως ανάγκη είναι να διαπιστωθεί ότι αυτό δεν πέτυχε να αναζωογονήσει τα αντίστοιχα παραγωγικά συστήματα, δεν λειτούργησε, όπως αναμενόταν, σαν μια «φιάλη οξυγόνου» για τις αντίστοιχες οικονομίες, αλλ' αντίθετα τις *αποξήρανε* ακόμη περισσότερο.³² το χρηματιστικό κόστος

31. Πρβλ. επίσης την ανάλογη προβληματική του Angus Maddison, *Deux crises: l'Amérique Latine et l'Asie 1929-38 et 1973-83*, OCDE, Παρίσι 1985.

32. Βλ. A. Canitrot, «Ordre social et monétarisme en Argentine», στο *Problèmes d'Amérique Latine*, No 66, 1982, R. French-Davis, «L'essai de politique monétarisme au Chili» στο *Problèmes d'Amérique Latine*, op. cit, M.C. Tavares, «O sistema financeiro brasileiro e o ciclo de expansao recente», στο *Desenvolvimento Capitalisa no Brasil*, vol. 2, Sao Paulo, 1983. J. M.

των πιστώσεων και του χρήματος έφθασε σε επίπεδα περισσότερο απαγορευτικά απ' ό,τι πριν, το κόστος της παραγωγής ανά μονάδα προϊόντος διογκώθηκε αντί να μειωθεί λόγω της συρρίκνωσης του κύκλου εργασιών των επιχειρήσεων, εφόσον η αναμενόμενη τεχνολογική μεταλλαγή δεν πραγματοποιήθηκε. Συνοπτικά, τα λατινοαμερικανικά αντίστοιχα παραδείγματα, σ' ένα πλαίσιο παρεμφερές μ' εκείνο της νότιας Ευρώπης, επιτρέπουν να καταγράψουμε ορισμένες αντιφάσεις μέσα στις νέες οικονομικές πολιτικές, από τις οποίες καθορίζονται και οι όροι της αποτελεσματικότητας αυτών:

α) Τα επιτόκια συνεχίζουν να ανέρχονται, παρά την ένταση του ανταγωνισμού και παρά τη διεθνοποίηση των εθνικών χρηματιστικών αγορών. Ασφαλώς, ένα μέρος της ανόδου των επιτοκίων μπορεί να αποδοθεί στη γενικότερη παγκόσμια τάση που εκδηλώθηκε κατά τα πρόσφατα χρόνια. Όμως, είναι εξίσου βέβαιο ότι ένα άλλο μέρος της αύξησης των επιτοκίων, και κάθε άλλο παρά ευκαταφρόνητο, συνδέεται ασφαλώς με τη «διστραμμένη» λειτουργία της κεφαλαιαγοράς στις περιφερειακές χώρες: ενώ η κεφαλαιαγορά συνήθως φυτοζωεί, η ένταξή της στη διεθνή επιστημοποιεί απλώς τη διαδρομή εθνικής αποταμίευσης προς το εξωτερικό ή προς τις διεθνείς αξίες που προσφέρονται επιτόπου. Μ' αυτόν τον τρόπο, η χρηματιστική απελευθέρωση έχει αποτέλεσμα την επιδείνωση των ανισορροπιών και των ελλειμμάτων...

β) Η απελευθέρωση των χρηματιστικών κινήσεων στις εθνικές αγορές ενίσχυσε τις τάσεις για χρηματιστική κερδοσκοπία ακόμη και από τους κατοίκους των χωρών, μέσα στα εθνικά θεσμικά πλαίσια, ενώ παράλληλα αυτό άσκησε νέες πιέσεις πάνω στη νομισματική σταθερότητα και στον πληθωρισμό.

γ) Το ύψος της εθνικής αποταμίευσης σε σχέση με το ΑΕΠ, σε όλες περίπου τις χώρες που εφαρμόστηκαν οι μεταρρυθμίσεις, έπεσε, αντί να αυξηθεί.

δ) Αντίθετα με τις προσδοκίες, τα εθνικά επιτόκια δεν εξισώθηκαν με τα διεθνή, αλλ' εξελίχθηκαν κατά τρόπο αποκλίνοντα και με επιταχυνόμενους ρυθμούς. Η διασπορά που σημειώνεται στα ποσοστά και οι τάσεις τους δεν αφήνουν πολλές ελπίδες για την υπόθεση της ουσιαστικής ενοποίησης των χρηματιστικών αγορών.

ε) Μέσα στις συνθήκες αυτές, τα συστήματα των τιμών και των επιτοκίων βυθίζονται αναπόφευκτα ακόμη περισσότερο στο καθεστώς της παραδοσιακής αστάθειας.

στ) Αυτή η μετάπτωση τροφοδοτεί με τη σειρά της τις αμφίβολης χρη-

Quijano, *Les problèmes financiers internationaux et leur incidence dans le cas du Mexique*, Thèse de Doctorat, Université de Paris VIII, 1982, J. Estevez και S. Lichtensztein, *Nueva Fase del Capital Financiero. Elementos teoricos y experiencias en America Latina*, Εκδ. Nueva Imagen, Mexico, 1981.

σιμότητας παρασιτικές εργασίες των χρηματιστικών μεσαζόντων (MIF: περιθώρια χρηματιστικής διαμεσολάβησης- ΠΧΔ), οι οποίες επιβαρύνουν ακόμη περισσότερο τα έξοδα λειτουργίας των περιφερειακών χρηματιστικών συστημάτων.

ζ) Οι πιστωτικοί περιορισμοί πολλαπλασιάστηκαν, αντί να μειωθούν, προκειμένου να προστατευθεί το εξωτερικό ισοζύγιο από τη διογκούμενη συνεχώς απειλή των εισαγωγών, όμως αυτό *αντισταθμίσθηκε* από νέες χρηματιστικές μορφές και εργαλεία. Στις βιομηχανικές δυτικές οικονομίες, η δραστηκή μείωση της ρευστότητας προκάλεσε, σε αντιστάθμισμα, μιαν άνευ προηγουμένου άνθηση των λεγόμενων Νέων Χρηματιστικών Εργαλείων.³³ Στις περιφερειακές οικονομίες, όπου οι νέες χρηματιστικές τεχνικές είναι συνήθως λιγότερο ανεπτυγμένες, υπήρξε αντισταθμιστική ρευστότητα μόνον με τη μορφή του εξωτερικού δανεισμού. Η διόγκωση του εξωτερικού χρέους αποτέλεσε για τις περιφερειακές χώρες έναν αντισταθμιστικό μηχανισμό ισόδυναμο των νέων χρηματιστικών εργαλείων.

Παρ' όλα αυτά, το ΑΕΠ των περιφερειακών χωρών συντέμνεται κάθε χρόνο όλο και περισσότερο, λόγω των μεταβιβάσεων που απαιτεί το εξωτερικό χρέος. Από μιαν ιστορική οπτική, εφόσον η νέα πολιτική επιδιώκει την αποπληρωμή του χρέους μέσω της οικονομικής περιστολής και συνεπώς μέσω της τακτικής περικοπής του εθνικού προϊόντος, έπεται ότι παραμένει ο κίνδυνος η επιζητούμενη εξισορρόπηση, στο όνομα της οποίας ακολουθείται η πολιτική αυτή, να καταστεί αδύνατη, ακόμη και σ' ένα οποιοδήποτε χαμηλότερο επίπεδο.

Λατινοαμερικανοί παρατηρητές, κατά πρώτο λόγο στη Βραζιλία, υπογραμμίζουν την άποψη ότι η υφεσιακή πολιτική αντί να μειώσει τα ελλείμματα, όπως διατείνεται ρητά η ίδια, καταλήγει στο να τα διευρύνει κατά τρόπο διαρκή και δύσκολα θεραπεύσιμο. Ο λόγος αυτός της αναποτελεσματικότητας είναι ότι η συνέπεια της συσταλτικής πολιτικής κρίνεται απ' το κατά πόσον επιτυγχάνει να περιορίσει την οικονομική δραστηριότητα στο σύνολό της. Στην εμπειρία των κρατών της νότιας Αμερικής, η κάμψη της εθνικής παραγωγής έχει συνδυαστεί με άνοδο των τιμών, με διευρυνση του εξωτερικού ελλείμματος, όπως και του δημοσιονομικού ελλείμματος, και οπωσδήποτε με χρηματιστική διαρροή και υποτιμήσεις. Στην εμπειρία αυτή, δεν είναι τα ελλείμματα του δημόσιου ή του ιδιωτικού τομέα που δημιουργούν την ύ-

33. Βλ. O. Pastre, *La modernisation des Banques Françaises*, Έκθεση στον υπουργό Οικονομίας, Οικονομικών και Προϋπολογισμού, Documentation Française, Νοέμβριος 1985. Βλ. επίσης για το ζήτημα των νέων χρηματιστικών εργαλείων, A. Lamfalussy, «Innovations financières, politique monétaire et stabilité des marchés», *Revue de Presse de la Banque des Règlements Internationaux*, 26 Νοεμβρίου 1985.

φηση της οικονομίας, αλλά αντίστροφα: η κάμψη της παραγωγής και της δραστηριότητας φέρνει τα ελλείμματα, τον πληθωρισμό, τις υποτιμήσεις.

X. ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ ENANTION ANAΠTYΞΗΣ;

Στη διάρκεια των 25 τελευταίων ετών, αρκετά κύματα ήρθαν να συγκλονίσουν τις παραδοσιακές κοινωνίες της νότιας Ευρώπης:

— Το άνοιγμα των «κλειστών» οικονομιών από τις αρχές των ετών '60.

— Η απότομη μείωση του αγροτικού πληθωρισμού και ο ταχύς εξαστισμός της οικονομικής και κοινωνικής ζωής.

— Η θεαματική άνοδος των μεταναστευτικών ρευμάτων προς τις δυτικοευρωπαϊκές αγορές εργασίας.

— Η συγκρότηση οικονομικών συστημάτων στηριγμένων στη μεταβίβαση εισοδημάτων απ' το εξωτερικό.

— Η σημαντική διείσδυση των υπερεθνικών χρηματιστικών ρευμάτων.

— Η κατάρρευση των παραδοσιακών αυταρχικών συστημάτων, την ίδια στιγμή με την εξάντληση των δυνατοτήτων για υψηλά ποσοστά οικονομικής μεγέθυνσης.

— Ο προοδευτικός δασμολογικός αφοπλισμός και η συστηματοποιούμενη αποπροστασία στο πεδίο της εμπορευματικής κυκλοφορίας, στο πεδίο των εθνικών νομισμάτων και των εθνικών χρηματιστικών αγορών κλπ.

— Η ένταξη στην ΕΟΚ, πράγμα που επιβεβαιώνει την επικράτηση της αρχής της φιλελευθεροποίησης και της ευκαμψίας στη διοργάνωση των παραγωγικών συστημάτων.

Με δυο λόγια, οι τρεις χώρες του νότου δείχνουν ότι έχουν ήδη ενταχθεί στην πορεία που αξιοποιεί τη δυναμική της αγοράς, τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό πεδίο. Είναι φανερό ότι τίγονται απ' αυτή την εξέλιξη τα συντηρητικά και δύσκαμπτα στοιχεία που ευνοήθηκαν ιστορικά από τις εγγυήσεις και τις αποκλειστικότητες που διασφάλιζαν οι παραδοσιακές «κλειστές» κοινωνίες.

Μόνον στις μέρες μας έρχεται στην επιφάνεια η αληθινή ουσία του νοτιοευρωπαϊκού προβλήματος με όλη τη βαρύτητα και τον επείγοντα χαρακτήρα του. Η διάβρωση και η κατάρρευση των προστατευτικών ασπίδων άφησαν να εκδηλωθεί η χρονίζουσα *ανεπάρκεια* των παραγωγικών συστημάτων.

Η χρηματιστική αφθονία, οι πολιτικές της ανάπτυξης συρρόμενης από τη ζήτηση, η υπέρμετρη θεσμική και διοικητική παρουσία μέσα στην οικονομία, για μια μακρά περίοδο, είχαν συγκαλύψει τις οργανικές ανεπάρκειες, εφόσον

επέτρεπαν στα οικονομικά συστήματα να λειτουργούν και να μεγεθύνονται καλώς ή κακώς.³⁴ Σήμερα, όμως, η εξάλειψη των συνοδευτικών προϋποθέσεων επιτρέπει να αντιληφθούμε τις δομικές ανεπάρκειες «διά γυμνού οφθαλμού». Οι οικονομικοί και κοινωνικοί συντελεστές, ενώ βρίσκονται σε αδυναμία να αντισταθούν στην πορεία της φιλελευθεροποίησης, ταυτόχρονα δεν φαίνονται διόλου ενθουσιασμένοι από την προοπτική να αναλάβουν τις ευθύνες και το έργο τους μέσα στο εκσυγχρονισμένο πλαίσιο που τείνει τουλάχιστον εκ του να πραγμάτων να διαμορφωθεί.

Στη διάρκεια των ετών '70, έγινε σύγκριση ανάμεσα στην κάμψη των μεγεθυντικών ρυθμών και στη δράση συγκυριακών παραγόντων, όπως ήταν οι δύο πετρελαιοί κλονισμοί, τα «αποθερμαντικά» μέτρα, οι οικονομικές επιπτώσεις από την εγκαθίδρυση δημοκρατικών συστημάτων. Παρ' όλα αυτά, ο πληθωρισμός, αυτό το κεντρικό γνώρισμα της οικονομικής απορρυθμισμού, δεν έπαυσε ν' αυξάνει αδυσώπητα από το 1973, και παρά το γεγονός ότι, στο μεταξύ διάστημα, οι συγκυριακοί κλονισμοί έτειναν ν' αποσβεσθούν.

Στα τέλη των ετών '70, η εμμονή του πληθωρισμού, όπως και η συνεχιζόμενη αποεπένδυση, άφηναν να διαφανεί η υπόθεση ότι η φύση της νοτιοευρωπαϊκής κρίσης ήταν βαθύτερη, ενώ οι συγκυριακοί λόγοι είχαν απλώς δράσει καταλυτικά ώστε να εκδηλωθεί η δομική ουσία της. Στη διάρκεια των ετών '80, συνειδητοποιείται όλο και περισσότερο ότι το σύνολο των ανωτέρω συντελεστών και των φάσεων δεν ήταν, σε τελευταία ανάλυση, παρά απλές ιστορικές πλαγιοδρομήσεις, προκειμένου να τεθεί τελικά το αληθινό δομικό πρόβλημα: το νοτιοευρωπαϊκό σύστημα με υπόσταση τελείως προβληματική καθ' εαυτήν, δεν μπορεί να λειτουργήσει παρά υποβασταζόμενο από μια υπέρμετρη και οργανική παρουσία του Κράτους. Σήμερα επιβεβαιώνεται και πάλι ότι κάθε υπόθεση φιλελευθεροποίησης επιφέρει με μαθηματική ακρίβεια πολλαπλασιασμό πιέσεων των επιχειρηματιών πάνω στο Κράτος για την απόσπαση νέων συστημάτων προστασίας και επιδοτήσεων. Γενική είναι η αξίωση ότι το Κράτος πρέπει να ασκήσει την κυριαρχική του εξουσία προς την κατεύθυνση της στήριξης των επιχειρηματικών κερδών, μέσα στον ευρυνόμενο ανταγωνισμό. Δεν πρέπει να εκπλήττει η διαπίστωση ότι στη νότια Ευρώπη, οι έννοιες «φιλελευθερισμός» και «λιγότερο Κράτος» κατανοούνται συχνά σαν μια ανάγκη ενίσχυσης της κρατικής παρουσίας στην οικονομία, με σκοπό την *εγγύηση* του κέρδους και τον *περιορισμό* των επιχειρηματικών κινδύνων.³⁵

34. Αναφερόμενος στην ισπανική εμπειρία μετά το 1960, ο R.L. Acuna διαπιστώνει: «Ήταν μια κακή ανάπτυξη, άγρια ανάπτυξη, ανισόρροπη, πλήρης σφαλμάτων, αλλά πάνω ανάπτυξη», βλ. R.L. Acuna, «Espagne, dix ans après Franco: l'ouverture vers l'extérieur», στο *Figaro*, 22 Νοεμβρίου 1985.

35. Ο διοικητής της Ελληνικής Κεντρικής Τράπεζας, στην ετήσια έκθεσή του του 1986,

Παρά την κρίση και την αποανάπτυξη, ο αναπτυξιακός λόγος δεν έχει ακόμη τελείως εγκαταλειφθεί από την επικρατούσα ιδεολογία στις τρεις χώρες του νότου, και τούτο αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σήμερα στις δυτικές χώρες, όπου φαίνεται πλέον ότι έχει επικρατήσει η ιδέα της *ισορροπίας* και έχει γίνει αποδεκτή η συναφής έννοια της *στασιμότητας*. Στη Δυτική Ευρώπη σήμερα, η έννοια της *συνολικής ανάκαμψης* της οικονομίας έχει εγκαταλειφθεί και μαζί της η αναζήτηση της *πλήρους απασχόλησης*, η οποία θεωρείται πλέον όχι μόνον ανέφικτη, αλλά και επιβλαβής. Αντ' αυτών, αναπτύσσεται μια νέα κλαδική προσέγγιση με έμφαση στα μικροοικονομικά κριτήρια.

Από την άλλη πλευρά, στη νοτιοευρωπαϊκή κατανόηση της νέας «οικονομίας της προσφοράς», η κεντρική θέση επιφυλάσσεται όχι στην αγορά, αλλά στο ρόλο του Κράτους για τη διασφάλιση καλύτερων προϋποθέσεων για τη λειτουργία της αγοράς: ο κρατικός παρεμβατισμός παραμένει η βάση για την ανάπτυξη του οικονομικού φιλελευθερισμού.

Η ιδιαιτερία στην προκειμένη περίπτωση συνίσταται στο ότι ο δυναμισμός των νοτιοευρωπαϊκών οικονομικών κύκλων δεν εκδηλώνεται τόσο προς την κατεύθυνση μιας αυτόνομης οικονομικής παρουσίας των επιχειρήσεων στην ελεύθερη αγορά, αλλά σχεδόν χωρίς εξαίρεση προς την κατεύθυνση του Κράτους.³⁶ Χαρακτηριστικά αναφέρεται η πρόκληση του Ισπανού πρωθυπουργού Φελίπε Γκονζάλες, ο οποίος, σε συνομιλία που είχε με τους εκπροσώπους της ισπανικής εργοδοσίας, ανέτεινε στα αιτήματα περί φιλελευθεροποίησης: «Δέχομαι να κινηθείτε με πλήρη ελευθερία στη διαμόρφωση των τιμών, στις εργασιακές σχέσεις, στα επιτόκια κλπ. Όμως, υπό τον όρο ότι δεν θα ζητάτε μετά νέες επιδοτήσεις και αυξημένη προστασία από το Κράτος».

Οπωσδήποτε, φαίνεται πλέον ότι η φάση της μεγέθυνσης, συρόμενης από τη ζήτηση, εξάντλησε τα όριά της, όπως ακριβώς και τα αυταρχικά συστήματα που την είχαν εκθρέψει. Σήμερα πλέον, το επείγον πρόβλημα είναι η

μετά από μια θερμή συνηγορία προς τη δυναμική της αγοράς και προς τη γενικότερη φιλελευθεροποίηση της οικονομίας, δεν παραλείπει να επισημάνει ότι «το ιδιωτικό κεφάλαιο σήμερα (στην Ελλάδα) δεν έχει ούτε την εμπειρία ούτε την ικανότητα ούτε το συμφέρον για να επενδύσει στους νέους κλάδους των προωθημένων τεχνολογιών. Μοναδική λύση θα ήταν συνεπώς το Κράτος, με την υποστήριξη ιδιωτικών ομάδων, το οποίο θα όφειλε έτσι να προσδιορίσει τον χαρακτήρα της επιθυμητής βιομηχανικής δομής και γενικότερα της οικονομικής δομής της χώρας. Το Κράτος θα όφειλε επίσης να προχωρήσει στην επιλογή, στην ενίσχυση ορισμένων κλάδων, ορισμένων επιχειρήσεων, ορισμένων προϊόντων». Βλ. Τράπεζα Ελλάδος, *Έκθεση του διοικητή για το έτος 1985*, Αθήνα 1986.

36. «Στη χώρα μας, η κρατολατρία αποτελεί δεύτερη, ανεπίσημη θρησκεία. Η ιδιωτική πρωτοβουλία ζητά να βρει λύσεις στα προβλήματά της απευθυνόμενη στο Κράτος», σημειώνει με πικρία το περιοδικό που δίνει τη μάχη στην Ελλάδα για την επικράτηση της δυναμικής της αγοράς και την απελευθέρωση της οικονομίας από την κρατική περίπτυξη. Βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 5 Ιουνίου 1986.

αναδιάρθρωση των νοτιοευρωπαϊκών δομών, ώστε να συγκροτηθούν νέα παραγωγικά συστήματα, με εσωτερικό δυναμισμό και συνέπεια. Στη θέση της αυξητικής δυναμικής του πρόσφατου παρελθόντος, αναζητείται σήμερα μια νέα εσωστρεφής δομική δυναμική για την αναδιάρθρωση των οικονομικών συστημάτων.

Το νόμισμα και η διεθνής χρηματιστική θέση της κάθε χώρας επιτρέπουν να οριοθετηθεί το *έσχατο και αξεπέραστο σύνορο*, πίσω απ' το οποίο είναι υποχρεωμένη ν' ανασυγκροτηθεί η νοτιοευρωπαϊκή οικονομία και κοινωνία. Οι θεωρούμενοι ως «εξωτερικοί» καταναγκασμοί, ενώ περιορίζουν ασφαλώς την επέκταση της εθνικής οικονομίας, ταυτόχρονα εμποδίζουν αποφασιστικά την *α-διαφοροποίηση* του νοτιοευρωπαϊκού χώρου μέσα στο ευρύτερο ευρωπαϊκό σύστημα. Προφανώς η πλήρης εξομάλυνση του νότου δεν πρόκειται να ολοκληρωθεί ούτε αύριο: θ' απαιτήσει αφάνταστα περισσότερο χρόνο. Έτσι, η φιλελευθεροποίηση καθηλώνεται μπροστά στα εθνικά νομισματικά και χρηματιστικά όρια που, επί του παρόντος, δεν φαίνεται να είναι δυνατόν να παρακαμφθούν. Όμως, ακριβώς με βάση αυτά τα ανυπέβλητα όρια *ανασυγκροτούνται*, μέσα στο νέο ιστορικό πλαίσιο, οι κοινωνίες και τα οικονομικά συστήματα στον ευρωπαϊκό νότο.

Οι ανάγκες της πάλης ενάντια στον πληθωρισμό και στις ανισορροπίες έχουν κάνει σήμερα αποδεκτή την εγκατάλειψη της μεγέθυνσης και της ανάπτυξης «αντί οιουδήποτε τιμήματος», που στάθηκε άλλοτε το έμβλημα των αυταρχικών καθεστώτων. Διαπιστώνεται σήμερα ότι η παραγωγική βάση παραμένει αδρανής ή και συρρικνώνεται παρά τις μεταβολές της ζήτησης, λόγω των οργανικών ανεπαρκειών της που ήρθαν στην επιφάνεια κατά τα τελευταία χρόνια. Η ενίσχυση της ρευστότητας δεν επιφέρει πλέον μίαν αύξηση της παραγωγής, αλλά μάλλον μια διόγκωση των εισαγωγών. Όμως, από την άλλη πλευρά, είναι επίσης αλήθεια ότι ο περιορισμός της ρευστότητας πολύ απέχει απ' το να επιτρέπει τη βελτίωση του εξωτερικού ισοζυγίου: οι εισαγωγές σχετίζονται αμείωτες και στις δύο περιπτώσεις. Το άμεσο συμπέρασμα είναι είτε ότι η πραγματική ρευστότητα δεν μπορεί να ελεγχθεί, είτε ότι η ρύθμιση της ρευστότητας δεν είναι το κατάλληλο εργαλείο για τον έλεγχο των εισαγωγών. Μεταξύ άλλων, η υπόθεση του *διαρκούς εισοδήματος* εξηγεί γιατί η απλή άνοδος της τιμής των εισαγωγών δεν είναι αρκετή για ν' αποθαρρύνει σημαντικά την κατανάλωση εισαγόμενων ειδών —ιδίως στις περιπτώσεις που δεν υπάρχει αντίστοιχη ανταγωνιστική εθνική παραγωγή— ενώ η συναλλαγματική διαπάνη παραμένει σταθερή, εάν δεν διογκώνεται.

Το αυτό συμβαίνει με το εισόδημα: η *πολυσθενής φύση*³⁷ των εισοδημά-

37. Βλ. την αξιολογή συμβολή του Κ. Τσουκαλά, «Εργασία και εργαζόμενοι στην προτεύουσα. Αδιφάνειες, ερωτήματα, υποθέσεις», στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Εξάντας 1986.

των στη νότια Ευρώπη και ιδίως η διόγκωση των *αδήλων ή άτυπων εισοδημάτων*, συνεπάγεται δυσκολίες ανυπέβλητες για οποιαδήποτε πολιτική που θα όριζε ως στόχο της να ελέγξει τα εισοδήματα και τη ζήτηση.³⁸

Κατά κανόνα, γίνεται γενικά δεκτό ότι, μέσα σε οικονομικά συστήματα στα οποία επικρατούν οι μικρές και μεσαίες μονάδες παραγωγής, κάθε σφιζιμο που πραγματοποιείται προς την κατεύθυνση του ελέγχου και της λιτότητας συνεπάγεται αποτελέσματα αντίθετα των αναμενομένων. Η συστηματική καθήλωση των μισθών ενθαρρύνει παράλληλες και αδήλωτες δραστηριότητες, ενώ παράλληλα υπονομεύει την παραγωγικότητα της εργασίας στις δηλωμένες μορφές της. Ο υπερβολικός έλεγχος και περιορισμός των πιστώσεων παρακινεί στη δημιουργία «μαύρης αγοράς» χρήματος. Οι πολλαπλασιαζόμενοι περιορισμοί στα περιθώρια κέρδους προτρέπουν στη φοροδιαφυγή, όπως και σε τοποθετήσεις σε αδήλωτες δραστηριότητες.

Το σφιζιμο των ελέγχων γενικά είναι πιθανόν να καταλήγει στο να μειώνει τον βαθμό πραγματικού ελέγχου, πράγμα που υπονομεύει καίρια την αποτελεσματικότητα οποιασδήποτε οικονομικής πολιτικής. Μ' αυτό τον τρόπο, εάν μπορεί να γίνει δεκτό ότι η άνηση της *υπόγειας οικονομίας* διασφαλίζει μια *λειτουργία εξισορροπητική* για την απόσβεση των οδυνηρών συνεπειών της κρίσης και των συσταλτικών μέτρων, όπως υποστηρίζει ο P. Rosanvalon,³⁹ θα πρέπει επίσης να προστεθεί ότι τόσο το πρόβλημα της πραγματικής λιτότητας όσο κι εκείνο της διαφάνειας και του αποτελεσματικού ελέγχου της οικονομίας αποβαίνουν έτσι ασύγκριτα πιο περίπλοκα και πιο δυσεπίλυτα.⁴⁰

Στην πραγματικότητα, η οικονομική κατάσταση στη νότια Ευρώπη έχει φθάσει πλέον σ' ένα οριακό σημείο, στο οποίο τα κλασικά παρεμβατικά μέτρα, είτε κενυσιανά είτε μονεταριστικά, δεν αρκούν ούτε για να διασφαλίσουν

38. Χαρακτηριστικά σημειώνεται μια ριζική αλλαγή οπτικής γωνίας: το φαινόμενο της οικονομικής πολυσθένειας, της άτυπης και αδήλωτης οικονομικής δραστηριότητας, μέσα απ' τη λογική της πολιτικής της πλήρους απασχόλησης, καλυπτόταν άλλοτε με τον όρο «υποαπασχόληση». Όμως σήμερα, εφόσον η ύφεση γίνεται δεκτή όχι μόνον ως αναπόφευκτη, αλλά και ως αναγκαία, για το αυτό φαινόμενο αναδεικνύεται η έννοια της «παραιοικονομίας». Βλ. και *Revista de la CEPAL*, No 26, Αύγουστος 1985, Μπουένος Άιρες. Για το πρόβλημα της *υπόγειας οικονομίας* στην Ισπανία, υπάρχει η μελέτη του J.L. Ceron Ayuso, «Perspectiva empresarial ante el fenomeno del crecimiento de la economia oculta en España», *Boletín de Estudios Economicos*, Universidad Commercial de Densto, Μπιλμπάο, Δεκέμβριος 1982, No 117.

39. Βλ. P. Rosanvalon, *Le développement de l'économie souterraine et l'avenir des sociétés industrielles*, βλ. DEBAT, Ιούνιος 1980.

40. Εκτός αυτού, η πολιτική για τη λεγόμενη *ανασυγκρότηση του κέρδους* μέσω της συμπίεσης του εργασιακού κόστους, εφόσον επιτύχει τον στόχο της, θα έχει κατ' ανάγκη οδηγήσει σε μια *αναβίωση των παλαιών και ξεπερασμένων τεχνολογικών και παραγωγικών συναρτήσεων*, πράγμα που φυσικά, κατά πάσα πιθανότητα, θ' αναστείλει επ' άριστον την ελπίδα για μια ανάκαμψη μέσω της τεχνολογικής μεταλλαγής και της καινοτομίας.

τον έλεγχο της οικονομίας ούτε για ν' αποφέρουν κάποια αξιοσημείωτη μεταβολή σ' αυτή. Το επίπεδο των τιμών είναι πλέον σχετικά ανεξέλεγκτο και μεταβάλλεται όχι βέβαια σε σχέση με τη ζήτηση, αλλά σε σχέση με τη σημαντική *χρηματιστική απαξίωση των εθνικών νομισμάτων*, σε σχέση με την *κερδοσκοπία* πάνω στις αποθηκεύσεις εμπορευμάτων και, ασφαλώς, σε αντιστάθμισμα για την *επιδείνωση των χρηματιστικών όρων* της παραγωγής.

Δεν είναι πλέον η εξισορρόπηση της ζήτησης με την προσφορά των εμπορευμάτων που προσδιορίζει την αξία του νομίσματος, τις εξωτερικές ισοτιμίες και το σύστημα των τιμών, αλλά μάλλον, αντίστροφα, είναι η κατάσταση του εξωτερικού χρηματιστικού ισοζυγίου που προσδιορίζει την αξία του νομίσματος, τις ισοτιμίες και συνεπώς το ύψος του πληθωρισμού, όπως και την εξέλιξη των τιμών των εμπορευμάτων. Επιπρόσθετα, στην περίπτωση των τριών χωρών της νότιας Ευρώπης, λόγω των υψηλών συντελεστών εισαγωγής, η συνεχής διολίσθηση των εθνικών νομισμάτων έχει ως αποτέλεσμα η ανταγωνιστικότητα των προϊόντων να πλήττεται περισσότερο, αντί να ευνοείται, ακόμη και στις εθνικές αγορές.

Φθάνουμε έτσι φυσικά στο συμπέρασμα ότι η απλή χρηματιστική διαχείριση της οικονομίας, είτε επεκτατική κατά την παλαιότερη φάση είτε συσταλτική κατά τη σημερινή φάση, δεν μπορεί πλέον να επιδράσει στο πεδίο της αναδιάρθρωσης των παραγωγικών συστημάτων. Όμως, και τούτο είναι ακόμη σοβαρότερο, αυτού του τύπου η διαχείριση δεν είναι σε θέση πλέον να επιδράσει *ούτε και βραχυχρόνια*, προς την επιθυμητή κατεύθυνση, στο πεδίο της αποκατάστασης των βασικών χρηματιστικών και οικονομικών ισορροπιών.

Το παράδειγμα της Ισπανίας,⁴¹ δηλαδή της χώρας που σχετικά προηγείται από τις τρεις στην κατεύθυνση της ανανέωσης, καταδειχνει ότι υπάρχουν πολλοί λόγοι που κάνουν κάποιον να παραμένει σκεπτικός μπροστά στην υποτιθέμενη αυτόνομη «δυναμική της αγοράς» μέσα στο ειδικό πλαίσιο του νοτιοευρωπαϊκού χώρου. Τα συστήματα *παράλληλης οικονομίας* λαμβάνουν όλο και μεγαλύτερες διαστάσεις, ενώ αποτυγχάνουν έτσι τόσο οι ορθολογικές προσδοκίες όσο και οι προσπάθειες ενδεικτικού προγραμματισμού.

Μέσα στις συνθήκες αυτές, ένας ιστορικά εφικτός ρόλος των ανανεωτικών κοινωνικών δυνάμεων στις χώρες της νότιας Ευρώπης σήμερα θα ήταν

41. Στην Ελλάδα, το πρόβλημα της πρόσφατης απο-βιομηχάνισης έχει ελάχιστα διερευνηθεί. Έχει μόνον γίνει λόγος γι' αυτό, χωρίς περαιτέρω ανάλυση, στο Πενταετές Πρόγραμμα Οικονομικής Ανάπτυξης, 1983-1987, χωρίς άλλη συνέχεια. Όμως, στην Ισπανία, αντίθετα, η δημοσίευση του έργου *Λευκή Βίβλος για την επανεκβιομηχάνιση*, στα 1983, επέτρεψε να διαμορφωθούν στρατηγικές, από το 1984, με στόχο τη βελτίωση των οικονομικών και κοινωνικών προϋποθέσεων της παραγωγικότητας, της αποδοτικότητας και της ανάκαμψης των επενδύσεων.

να διασφαλίσει νέες μορφές κοινωνικού ελέγχου και συμμετοχής στη διαδικασία της οικονομικής και κοινωνικής αναδιάρθρωσης. Αναγκαίο και απαραίτητο μέσο για την επίτευξη αυτού του στόχου είναι ασφαλώς η διαμόρφωση των βάσεων για νέα *κοινωνικά συμβόλαια*: προγραμματικές συμφωνίες για οικονομική και κοινωνική δράση με τη σύμπραξη των κοινωνικών εταίρων, με τον διαρκή διάλογο, τις ανταλλαγές, την αρχή της συναπόφασης. Τό κύρος και η εκτελεστότητα αυτών των συμφωνιών διασφαλίζονται με τη συμμετοχή και συναίνεση των κοινωνικών εταίρων στον προσδιορισμό των στόχων, της διαδικασίας και των αναγκαίων σταθμών. Μόνον μ' αυτό τον τρόπο υλοποιείται η νέα νομιμοποίηση και μπορεί να προσκτηθεί η απαιτούμενη *εγκρότητα* για μια νέα οικονομική και κοινωνική τάξη των πραγμάτων.

Συνοψίζοντας, στα πλαίσια της λογικής σύμφωνα με την οποία προέχει η αρχή της *«προσαρμογής τώρα»*, θα προβάλλει πάντα ως άμεσος και πρωταρχικός στόχος ο περιορισμός της ζήτησης για την πραγματοποίηση της επιθυμητής εξωτερικής εξισορρόπησης. Είναι βέβαιο ότι κανείς στον κόσμο δεν θα μπορούσε ν' αμφισβητήσει σοβαρά την ανάγκη και τη χρησιμότητα ενός ισορροπημένου εξωτερικού ισοζυγίου. Όμως, το ζήτημα εάν οι συστατικές πολιτικές είναι σε θέση να επιτύχουν όχι βέβαια την ανάκαμψη της οικονομίας, *αλλ'* έστω και την απλή εξισορρόπηση, παραμένει στο ακέραιο...

Το ότι η *αντικειμενική δυναμική* της περιοριστικής πολιτικής είναι η οικονομική *ύφεση* —δηλαδή η περιστολή της οικονομικής δραστηριότητας, της εθνικής δαπάνης, της συσσώρευσης, της απασχόλησης και του εθνικού προϊόντος— όχι μόνον είναι αυτονόητο, αλλά και ομολογείται περίπου ρητά από την ίδια. Η *αποανάπτυξη* είναι ο απώτερος αντικειμενικός στόχος των συστατικών μέτρων, προκειμένου να ενεργοποιηθεί και επιταχυνθεί η σημερινή φάση για την *απαξίωση του κεφαλαίου* και την ανασυγκρότηση νέων όρων αποδοτικότητας. Συνεπώς, η *ανάκαμψη* εξ' ορισμού δεν εγγράφεται στον ορατό ορίζοντα της περιοριστικής πολιτικής, *αλλ'* η εμβάθυνση της κρίσης η οποία θεωρείται ότι, μέσω των «καταστροφών», οδηγεί στην «εξυγίανση».⁴² Όσον αφορά την αιτούμενη άμεση *εξισορρόπηση*, ερωτάται κατά πόσον αυτή αποτελεί στόχο εφικτό, δεδομένου ότι η υφεσιακή δυναμική που ενεργοποιείται με την περιοριστική πολιτική επιδεινώνει τις προϋποθέσεις της εξισορρόπησης, εφόσον συρρικνώνει όλο και περισσότερο την εθνική παραγωγή.

42. Για το θέμα των «υφεσιακών συνεπειών της εξισορροπητικής πολιτικής για την ισορρόπηση των ελλειμμάτων» στη Λατινική Αμερική, η Οικονομική Επιτροπή του ΟΗΕ για τη Λατινική Αμερική (CEPAL) παρουσιάζει ογκώδη έκθεση, στην οποία εξετάζει και το ρόλο του εξωτερικού δανεισμού ως εργαλείου για την επιβολή του εξισορροπητικού στόχου και της αποανάπτυξης. Βλ. *Revista de la CERAL*, No 26 (Αύγουστος 1985, Μπούενος Άιρες).

Εξάλλου, το κίνητρο για τη μετάβαση στην ανακαμψιακή φάση θα ήταν δυσεύρετο υπό συνθήκες γενικής ισορροπίας της οικονομίας. Ιστορικά, ο στόχος της εξισορρόπησης έχει πάντα λειτουργήσει σαν ένα κίνητρο για την επέκταση και ανάπτυξη της παραγωγικής βάσης, ποτέ σαν μέσο για τη συρρίκνωση αυτής.

Παρ' όλα αυτά, εάν θεωρήσουμε ότι η σύγχρονη περιοριστική πολιτική αποδυναμώνει ιστορικά μια τάξη πραγμάτων που επί δεκαετίες στηρίχθηκε στη συνενοχή της κρατικής προστασίας, στα εύκολα και υψηλά κέρδη, στο χαμηλό εργασιακό κόστος, στην καθυστερημένη τεχνολογία, στην κοινωνική υπανάπτυξη, τότε η πολιτική αυτή θα έβρισκε ιστορική δικαίωση στο μέτρο που θα ολοκληρωνόταν κατά το θετικό σκέλος της με την ταχεία θεμελίωση μιας νέας γνήσιας επιχειρηματικής τάξης πραγμάτων.

Όμως, φυσικά, η αιτούμενη νέα επιχειρηματική τάξη πραγμάτων για να αναγνωρισθεί σαν τέτοια θα όφειλε να φέρει τελείως διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνα της παλαιάς: οικονομική αυτοτέλεια των επιχειρήσεων, ανανεωμένη τεχνολογία, κοινωνικό εκσυγχρονισμό, προσαρμογή του εργασιακού κόστους και της παραγωγικότητας στη δυτικοευρωπαϊκή τροχιά, όπως και του επιχειρηματικού κέρδους και των κινδύνων.

Πέρα απ' αυτά, το πραγματικό πρόβλημα της οικονομίας και κοινωνίας στον ευρωπαϊκό νότο, όπως είδαμε, δεν είναι τόσο η εμφανιζόμενη ως πλεονασματική ζήτηση. Η ζήτηση αυτή, με μια κατάλληλη πολιτική, μπορεί να διασφαλίσει το απαιτούμενο κίνητρο για την αναδιάρθρωση της παραγωγικής δομής πάνω σε νέες βάσεις. Το μόνιμο πρόβλημα των οικονομιών του νότου είναι κυρίως η ανεπάρκεια, η οργανική αδυναμία και η «διεστραμμένη» συγκρότηση του παραγωγικού ιστού.

Η προσπάθεια για απλή χρηματιστική εξισορρόπηση, ενώ είναι δικαιολογημένη και μάλιστα επιβεβλημένη, δεν είναι δυνατόν να μετονομασθεί από τη μια στιγμή στην άλλη σε πολιτική «δομικής προσαρμογής». Το ζήτημα της αιτούμενης «προσαρμογής» δεν είναι δυνατόν ν' αποκοπεί από το φυσιολογικό και σύνθετο ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο έχει ανακύψει: στις κοινωνίες του νότου, χωρίς προγενέστερη οικονομική αναδιάρθρωση και κοινωνικό εκσυγχρονισμό, η πραγματική προσαρμογή θα παραμείνει μετέωρη και ανέφικτη, όπως βέβαια είναι η αναγκαία νέα επιχειρηματική τάξη πραγμάτων.

Η φιλοδοξία να επιτευχθεί μια δομική εξισορρόπηση, χωρίς προηγουμένως να μεταβληθεί η *υφή της προσφοράς* και η *δομή* της κατανομής του εισοδήματος, με την απλή τεχνική της *χρηματιστικής περιστολής*, δεν είναι μόνον στατική και μεταφερόμενη απευθείας από την εμπειρία των οικονομιών της Δυτικής Ευρώπης, όπου εκεί υπάρχει ένας δυναμικός επιχειρηματικός πυρήνας, αλλ' είναι και σε μεγάλο βαθμό περιορισμένης αποτελεσματικότητας,

εφόσον στις χώρες του νότου ελλείπουν τελείως οι επιχειρηματικοί φορείς που θα μπορούσαν να επωφεληθούν από την αντιπληθωριστική πολιτική. Από μια άλλη πλευρά, αναφαινόνται εναλλακτικές κατευθύνσεις: τοποθετώντας το πρόβλημα της προσαρμογής σ' ένα δεύτερο πλάνο, συγκεντρώνουν την προσοχή τους στο ζήτημα της ανάκαμψης και των επενδύσεων, ώστε η αιτούμενη προσαρμογή να επέλθει ως καρπός μιας δυναμικής μεταλλαγής, στην οποία η επένδυση, η παραγωγή, η προσφορά θα παίζουν τον καθοριστικό ρόλο. Μια νέα *πολιτική προσφοράς* για την αναδιάρθρωση των παραγωγικών συστημάτων στη νότια Ευρώπη: το πρόβλημα της εξωτερικής εξισορρόπησης να αντιμετωπισθεί σε δυναμική προοπτική, και όχι στατικά. Φυσικά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι μια νέα πολιτική *συνολικής* ανάκαμψης της οικονομίας θα είναι συνδεδεμένη αναπόφευκτα με την άμεση διεύρυνση των εξωτερικών και των δημοσίων ελλειμμάτων. Γι' αυτό μόνον *επιλεκτικά* μπορεί να επιδιωχθεί ο στόχος της ανάκαμψης, κατά κλάδο ή ακόμη και κατά επιχείρηση, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει και την πλήρη εγκατάλειψη στα αυτοματοποιημένα κριτήρια της αγοράς, του τραπεζικού συστήματος, της άμεσης αποδοτικότητας. Εφόσον η προαγωγή του συνόλου εξαρτάται από την προαγωγή ορισμένων ηγετικών κλάδων, είναι φανερό ότι η οικονομική πολιτική εκτός από τον άμεσα εξισορροπητικό στόχο, δεν είναι δυνατόν να εγκαταλείψει τόν *προαγωγικό χαρακτήρα* της. Η τήρηση των αυστηρών κανόνων της οικονομικής ορθοδοξίας ουδέποτε ήταν αυτομάτως ευεργετική για χώρες, των οποίων βασικό πρόβλημα ήταν η αναδιάρθρωση του παραγωγικού ιστού και η ανάπτυξη. Τα παραδείγματα της Ιαπωνίας και πιο πρόσφατα της Νότιας Κορέας μαρτυρούν γι' αυτό...

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι από μακροοικονομική σκοπιά, η εξισορροπητική πολιτική είναι ο *αντίπος* της αναπτυξιακής, όπως τουλάχιστον αυτή εννοήθηκε μέχρι σήμερα. Όμως μια μακροοικονομικά εξισορροπητική πολιτική μπορεί να συνδυαστεί με *επιλεκτικές προωθητικές παρεμβάσεις* του Κράτους στο κλαδικό ή στο μικροοικονομικό επίπεδο των επιχειρήσεων που γίνεται δεκτό ότι πρέπει να προαχθούν. Το νέο κριτήριο εδώ δεν είναι η τόνωση της χρηματιστικής ευωχίας, όπως παλαιότερα, αλλά η ολοκλήρωση του εθνικού παραγωγικού ιστού.

Στην περίπτωση της νότιας Ευρώπης σήμερα, είναι προφανές ότι η πολιτική μεταλλαγής του παραγωγικού ιστού προϋποθέτει την *πολιτική και κοινωνική συγκατάθεση* αυτών που εξ ορισμού καλούνται να φέρουν το κόστος αυτής, αλλά και την ευθύνη για την εφαρμογή της. Η συγκατάθεση αυτή δεν απαιτείται τόσο σαν μια ανταμοιβή προς αυτούς που εκίνησαν ιστορικά τη διαδικασία της κοινωνικής μεταβολής στον ευρωπαϊκό νότο, όσο κυρίως συνιστά έναν *απαραίτητο οργανικό όρο* για την επιτυχία της μεταλλακτικής πολιτικής στο προβλεπτό μέλλον.